

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

593 NUMARALI ŞER'İYE SİCİLİNE GÖRE
DİYARBAKIR'IN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI
(1893–1894)

Abdullah ALAKAŞ

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Haziran, 2012

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**593 NUMARALI ŞER'İYE SİCİLLİNE GÖRE DİYARBAKIR'IN SOSYAL
VE EKONOMİK YAPISI (1893–1894)**

Hazırlayan
Abdullah ALAKAŞ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

AFYONKARAHİSAR 2012

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “**593 Numaralı Şer’iye Siciline Göre Diyarbakır’ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1893–1894)**” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça’da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

27.06.2012

Adı SOYADI

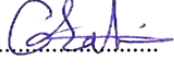
Abdullah ALAKAŞ

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Doç.Dr. Gürsoy ŞAHİN

İmza

.....

Jüri Üyeleri : Doç.Dr. Ahmet Ali GAZEL

.....

: Yrd.Doç.Dr. Mehmet GÜNEŞ

.....

Tarih Anabilim Dalı tezli yüksek lisans öğrencisi Abdullah ALAKAŞ'ın “593 Numaralı Şeriye Siciline Göre Diyarbakır'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1893-1894)” başlıklı tezini değerlendirmek üzere 27.06.2012 günü saat 10:00'da Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir

Prof.Dr.Mehmet KARAKAŞ
MÜDÜR

ÖZET

593 NUMARALI ŞER'İYE SİCİLİNE GÖRE DİYARBAKIR'IN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI (1893-1894)

Abdullah ALAKAŞ

Tarih Anabilim Dalı

Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Haziran 2012

Danışman: Doç. Dr. Gürsoy ŞAHİN

Bu çalışmada XIX. yüzyılın son döneminde Osmanlı Devleti'nin önemli kentlerinden birisi olan Diyarbakır'ın sosyal ve ekonomik yapısına ışık tutmak amaçlanmıştır. Bunun için Osmanlı tarihi araştırmalarında birinci dereceden kaynak olan ve kayda alındıkları dönem hakkında güvenilir ve somut bilgiler sunan Şer'îye Sicilleri esas alınmıştır.

Bu anlamda tezin ana kaynağı olarak 1893-1894 yıllarını kapsayan 593 numaralı Diyarbakır Şer'îye Sicili tespit edilmiştir. Böylece şehrin XIX. yüzyılın sonlarındaki sosyal, ekonomik ve kültürel durumu ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İncelenen dönemde Diyarbakır, Osmanlı Devleti'nin doğudaki vilayet merkezlerinden birisidir. Şehir, yolların kesişme noktasında olmasından dolayı insanları kendisine çekmiş ve canlı bir ticaret merkezi olma özelliğini korumuştur. Bu canlılığın bir gereği olarak 1893-1894 yıllarında şehirde Müslümanlar ve gayrimüslimler sosyal ve ekonomik hayatın her alanında birlikte huzur içerisinde yaşamışlardır. Keza şehrin İslam kültürünün belirgin bir şekilde yaşatıldığı Müslüman bir Osmanlı kenti olduğu aşikârdır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır, 593 Numaralı Şer'îye Sicili, Sosyal ve Ekonomik Yapı, 1893-1894,

ABSTRACT

ACCORDING TO THE LEGISLATIVE REGISTRY NO.593 SOCIAL AND ECONOMIC STRUCTURE OF DİYARBAKIR (1893 - 1894)

Abdullah ALAKAŞ

Department of History

Afyon Kocatepe University Institute of Social Sciences

June 2012

Adviser: Associate Prof. Dr. Gürsoy ŞAHİN

In this study, during the last period of nineteenth century, it was aimed to shed light on the social and economic structure of Diyarbakır, which is one of the most important cities of the Ottoman Empire. For this, Legislative Registries was based on the researches of Ottoman History which is being the source of first order and offering reliable and concrete information about the term they were subsequently received.

In this sense, as the main source of thesis which is covering the years 1893 – 1894 Legislative Diyarbakır Registry No:593 have been identified. So that the social, economic and cultural situation of the city was tried to expose in the last period of nineteenth century.

In the examined period, Diyarbakır is one of the city center of Ottoman Empire at the east side. City, has attracted people because of the intersection of roads and maintained its role as a vibrant commercial center. 1893 – 1894, as a necessity of life in this city, Muslims and non muslim lived in peace together in all areas of social and economic life. As well as, kept alive the city's Islamic culture, it is clearly obvious that it is a Muslim Ottoman city.

Key Words: Diyarbakır, Legislative Registry No.593, Social and Economic Structure, 1893 – 1894.

ÖNSÖZ

Osmanlı Devleti asırlarca dünyaya hükmeden, tarihe damga vuran devletlerin başında gelmektedir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti, yerli ve yabancı birçok bilim adamının araştırmalarına konu olan bir tarih deryasıdır. Yapılan çalışmalar Osmanlı tarihinin birçok yönünü aydınlatmaya yöneliktir. Ancak çalışmaların yeterli olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Osmanlı Devleti ile ilgili yapılan araştırmalarda İstanbul, Edirne ve Bursa gibi şehirler üzerine yapılan çalışmaların yoğunlaştığını görmekteyiz. Bu noktadan hareketle Osmanlı'nın doğudaki en eski şehirlerinden biri olan Diyarbakır'ın üzerine yapılan çalışmaların daha az olması tezimizin konusunu seçmede bize ilham olmuştur. Bu çalışmada 593 Numaralı Şer'ie Sicili temel alınarak Diyarbakır şehrinin 1893-1894 yılları arasındaki sosyal ve ekonomik yapısı incelenmeye çalışılmıştır.

Tezimizin birinci bölümünde Osmanlı Devleti'nde Diyarbakır'ın yönetimiyle ilgili bilgiler verilmiş, bunun yanında 593 Numaralı Şer'ie Sicili temel alınarak şehrin idari yapısından bahsedilmiştir. Ayrıca XIX. yüzyılın ikinci yarısında şehrin mahalle, cami, kilise, manastır, han, çarşı-pazar, hamam, vakıf, mektep, medrese ve kütüphane gibi fiziki yapıları ele alınmıştır. Bu yapılar, Diyarbakır şehrinin o tarihlerdeki görüntüsünü gözler önüne sermiştir.

Tezimizin ikinci bölümünde Diyarbakır'daki aile yapısı, kadının hukuki hakları ve Müslümanlarla gayrimüslimlerin sıkça kullandığı isim ve lakaplar belirtilerek bunlar hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca Diyarbakır şehrinin kültürel yapısı, Müslümanlarla birlikte gayrimüslimlerin yaşayışları, inançları, meslekleri ve toplum düzenindeki yerleri hakkında bilgiler sunulmuştur. Bütün bunlardan bahsederken de 593 Numaralı Şer'ie Sicili'nden yararlanılmıştır.

Tezimizin üçüncü bölümünde Diyarbakır şehrinin XIX. yüzyılın ikinci yarısında nüfusuyla ilgili bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerin yanında tarım, ticaret, esnafılık, hayvancılık, suyuolları, nehirler ve nehir taşımacılığı gibi alanlarla Diyarbakır şehrinin bu dönemdeki ekonomik görüntüsü yansıtılmıştır. İncelenen yıllar arasında Diyarbakır'ın ticari hayatının eskisi kadar olmasa bile hala canlılığını koruduğu görülmüştür.

Tezimizin oluşturulmasında desteğini esirgemeyen ve çalışmamda büyük emekleri geçen başta değerli hocam Doç. Dr. Gürsoy şAHİN'e, çalışmamda beni yönlendiren değerli hocalarım Doç. Dr. Ahmet Ali GAZEL ve Yrd. Doç. Dr. Mehmet GüNEş; alışma arkadaşlarımdan Türk Dili ve Edebiyatı ğretmeni mer KARATAş'a ve Tarih ğretmeni Mustafa AKKAş'a teşekkürlerimi bir borç bilirim. Bu arada hiçbir zaman desteklerini esirgemeyen aileme ve arkadaşlarıma şükranlarımı sunuyor, çalışmamızın bilimselliğe katkıda bulunmasını temenni ediyorum.

Abdullah ALAKAş

Afyonkarahisar 2012

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	i
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
TABLolar LİSTESİ.....	x
KISALTMALAR DİZİNİ.....	xii
GİRİŞ	1
1. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA METODU	4
2. XIX. YÜZYILIN İLK YARISINA KADAR DİYARBAKIR.....	6
2.1. ŞEHRİN DEMOGRAFİK VE İDARİ YAPISI	6
2.2. ŞEHRİN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI	12
2.3. TANZİMAT'IN DİYARBAKIR'DAKİ YANSIMALARI	18

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBAKIR'IN İDARİ VE FİZİKİ YAPISI	22
1. DİYARBAKIR'IN İDARİ YAPISI	22
1.1. İDARİ YAPISI	22
1.2. KAZALAR	26
1.3. NAHİYELER	27
1.4. KÖYLER.....	28
2. DİYARBAKIR'IN FİZİKİ YAPISI	30
2.1. MAHALLELER	30
2.1.1. Müslüman Mahalleleri.....	32

2.1.2. Gayrimüslim Mahalleler	33
2.1.3. Karışık Mahalleler	34
2.2. CAMİ VE MESCİTLER.....	35
2.3. VAKIFLAR	38
2.4. HAMAMLAR.....	40
2.5. KİLİSE VE MANASTIRLAR.....	43
2.6. KALELER	45
2.7. HAN, ÇARŞI VE PAZARYERLERİ	46
2.8. MAHKEMELER	47
2.9. MEDRESE, MEKTEP VE KÜTÜPHANELER	48

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBAKIR'IN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI.....	53
1. DİYARBAKIR'IN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI.....	53
1.1. DİYARBAKIR'DA AİLE	53
1.2. DİYARBAKIR'DAKİ KADINLARIN HUKUKİ HAKLARI	59
1.3. MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİMLERİN SIKÇA KULLANDIĞI İSİMLER VE LAKAPLAR.....	61
2. ŞEHİRDEKİ GAYRİMÜSLİMLERİN DURUMU	65
2.1. ERMENİLER	65
2.1.1. Ermenilerin Şehirdeki Durumları	65
2.1.2. Ermenilerin Ekonomik Durumları.....	68
2.1.3. Ermenilerin Sosyal ve Kültürel Durumları.....	71
2.2. SÜRYANİLER	76
2.3. YEZİDİLER	78
2.4. YAHUDİLER	79

2.5. ŞEMSİLER.....	81

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBAKIR'IN DEMOGRAFİK VE EKONOMİK YAPISI.....	83
1. DİYARBAKIR'IN DEMOGRAFİK YAPISI	83
1.1. NÜFUS YAPISI.....	83
2. DİYARBAKIR'IN EKONOMİK YAPISI.....	88
2.1. TARIM	88
2.2. HAYVANCILIK.....	92
2.3. TİCARET	94
2.4. ESNAFLIK.....	96
2.5. NEHİRLER, SU YOLLARI VE NEHİR TAŞIMACILIĞI.....	97
SONUÇ.....	100
KAYNAKÇA.....	103
EKLER.....	109

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo-1 1785 Yılında Diyarbakır Eyaletinin Sancakları.....	8
Tablo-2 1823 Yılında Diyarbakır Eyaletinin Sancakları.....	9
Tablo-3 1839 Yılında Diyarbakır Eyaletinin Sancakları.....	10
Tablo-4 1839 Yılında Diyarbakır Eyaletinin Kazaları.....	10
Tablo-5 1839 Yılında Diyarbakır Eyaletinin Nahiyeleri.....	11
Tablo-6 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Kazaları.....	26
Tablo-7 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Nahiyeleri.....	27
Tablo-8 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Köyleri.....	29
Tablo-9 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Mahalleleri.....	30
Tablo-10 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Müslüman Mahalleleri.....	32
Tablo-11 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Gayrimüslim Mahalleleri.....	33
Tablo-12 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Karışık Mahalleleri.....	34
Tablo-13 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Mescitleri.....	37
Tablo-14 1893-1894 Yıllarında Müslümanların En Çok Kullandığı Erkek İsimleri.....	62
Tablo-15 1893-1894 Yıllarında Müslümanların En Çok Kullandığı Kadın İsimleri.....	63
Tablo-16 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'da En Çok Kullanılan Lakaplar.....	63
Tablo-17 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'daki Gayrimüslimlerin En Çok Kullandığı İsimler.....	64
Tablo-18 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'daki Gayrimüslimlerin Kullandığı Türkçe İsimler.....	64
Tablo-19 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'daki Gayrimüslimlerin En Çok Kullandığı Lakaplar.....	65

Tablo-20	1870 Yılında Diyarbakır Nüfusunun Milletlere Göre Dağılımı.....	85
Tablo-21	1890-1891 Yılında Diyarbakır Nüfusunun Milletlere Göre Dağılımı....	86
Tablo-22	1895 Yılında Diyarbakır Nüfusunun Milletlere Göre Dağılımı.....	87

KISALTMALAR DİZİNİ

A.g.e.	:	Adı geçen eser
A.g.m.	:	Adı geçen makale
A.g.t.	:	Adı geçen Tez
Ad.	:	Aded
Bkz.	:	Bakınız
BOA	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	:	Cilt
Çev.	:	Çeviren
Der.	:	Derleyenler
Ed.	:	Editör
H.	:	Hicrî
İA	:	Milli Eğitim Bakanlığı İslam Ansiklopedisi
MEB	:	Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	:	Milattan Önce
Nr.	:	Numara
S.	:	Sayı
s.	:	Sayfa
Sad.	:	Sadeleştiren
Sc.	:	Sicil
Şr.	:	Şer'îye
vd.	:	Ve diğerleri
Yay. Haz.	:	Yayına hazırlayan

GİRİŞ

Diyarbakır, Mezopotamya coğrafyası içerisinde eski çağlardan itibaren varlığını sürdüren şehirlerden birisidir. Şehre eski çağlarda; Hurriler, Mitanniler, Asurlular, İskitler, Medler, Persler, Selevkoslar, Urartular ve Romalılar egemen olmuşlardır¹.

Şehir, tarihi süreç içerisinde farklı isimlerle anılmıştır. Şehrin ilk adı Asur kaynaklarında; “Amidi” veya “Amedi” olarak geçmiştir. Yunanca ve Latince kaynaklarda bu ad, “Amido” ya da “Amida” olarak geçmektedir². Romalılar, Diyarbakır’a “Amida” demişlerdir. XIII. yüzyılda şehre gelen Türkler buraya; “Kara-Amid” veya “Kara-Hamid” demişlerdir³. Arapların bölgedeki hâkimiyeti ile beraber Beni-Rebi’a kabilesinin reisi Bekr İbn Va’il’e yukarı Dicle boyları ayrıldığı için beylerinin adı ile anıla gelen aşiretten dolayı buraya “Diyar-ı Bekr” dendiği kaynaklarda belirtilmiştir⁴. Ayrıca Evliya Çelebi’ye göre buranın adı; “Diyar-ı Bıkr” yani “Kız Kenti”dir⁵. Daha sonra şehre “Diyarbakır” adı verilmiş ve en son ise 1938 yılında “Diyarbakır” denilmiştir⁶. Diyarbakır şehrinin topraklarının bereketli olması için Hazreti Yunus dua etmiştir⁷.

Romalılar, uzun süre Diyarbakır’a hâkim olduktan sonra burayı Bizans

¹ Şevket Beysanoğlu; “Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi”, *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.41.

² Nazar Büyüm; “Türkiye ilil: Dünü, Bugünü, Yarını”, *Yurt Ansiklopedisi*, C. III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981, s.2228.

³ Besim Darkot; “Diyarbakır”, *İ.A.*, C. III, Ed: İbrahim Kafesoğlu, vd., M.E.B. Basımevi İstanbul 1988, s.601.

⁴ Darkot, “Diyarbakır”, s.606.

⁵ Evliya Çelebi’nin anlattığına göre Amida adı: Yunus peygamber Diyarbakır’a geldiğinde güzelliği dillere destan Amida adında bir kız şehirde hükümdarlık etmektedir. Halk bu hükümdarı çok sevmektedir. Hz. Yunus, Amida ile görüşür ve kadının halkına kendi dinini kabul ettirir. Bunun üzerine Hz Yunus Diyarbakır Kalesi’nin planını çizerek Amida’ya verir, kız da kara taşlarla bu kaleyi yaptırır. Onun için “Diyar-ı Bıkr” yani “Kız Kenti” denilmiştir. Bkz. Mehmed Zillioğlu Evliya Çelebi; *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C. IV, Sad: Mümin Çevik vd., Üçdal Neşriyat Yayıncılık, İstanbul 1970, s.1114.

⁶ Büyüm, a.g.e., s.2228.

⁷ Diyarbakır, Hz. Yunus’un hayır duasının bereketine mazhar olmuştur. Bunu da şu şekilde özetleyebiliriz; Hazreti Yunus Musul’a gelip buranın halkını dine çağırması, ancak Musul halkı imana gelmediği için Hazreti Yunus Musul halkına beddua etmiş ve burası harap olmuştur. Musul’dan Diyarbakır’a gelmiş ve buranın halkı kendisinden mucize istemeden ona iman etmiştir. Bu duruma sevinen Nebi; “*iliniz mamur ve abadan, halkınız daima sevinçli ve neşeli olup bütün çocuklarının ve yakınlarınızın temiz ve olgun olalar*” diye hayır dua ederek (Nefs Kayası) denilen mağara içinde yedi yıl oturmuştur. Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s.1114. Ayrıca, Bkz. Ejder Okumuş; “Evliya Çelebi’nin Seyahatnamesi’nde Diyarbakır”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediöldüz - Kertsin Tomenendal, C. I, Ankara 2008, s.177.

İmparatorluğu ele geçirdi. Bizans İmparatorluğu'ndan sonra bölge Hz. Ömer'in halifeliği esnasında 639 yılında Müslüman ordusu tarafından fethedilmiştir⁸. Emeviler ve Abbasiler Diyarbakır bölgesini ve belli bir süre şehri yönetmeyi başarmışlardır. Abbasilerden sonra Diyarbakır'a sırasıyla; Şeyhoğulları, Hamdaniler, Büveyhoğulları, Mervaniler, Büyük Selçuklu Devleti, Suriye Selçukluları, İnalğulları, Nisanoğulları, Artukoğulları Beyliği ve Eyyubi Devleti gibi bazı devletler hâkim olmuşlardır. Bu devletlerin eline geçen Diyarbakır'ın, gittikçe önemi artmış; burası tarım ve ticaret şehri haline getirilmiştir.

Eyyubiler, Diyarbakır'a büyük bir önem vererek burayı askeri üs haline getirmişlerdir. Eyyubiler'den sonra Diyarbakır'ı, Anadolu Selçuklu Devleti fethetmeyi başarmıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nden sonra Timur Devleti ve Akkoyunlular şehri topraklarına katmışlardır. Uzunca bir süre Akkoyunlular Diyarbakır'ı yönettikten sonra bölgeye gelen Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim tarafından Eylül 1515 tarihinde şehri fethetmiştir⁹. Osmanlı Devleti daha sonra burayı Doğu'nun eyalet merkezi haline getirmiş ve İdris-i Bitlisi'yi buranın sorumlusu yapmıştır¹⁰. Osmanlı Devleti zamanında Diyarbakır, en ehemmiyetli ve en büyük eyaletlerden birinin merkezi, İran'a sefer yapan orduların hareket üssü ve kışlası haline getirilmiştir. Bu önemini daha sonraki dönemlerde de korumayı başarmıştır.

Osmanlı Devleti egemenliği altına aldığı yerlerin teşkilatını, o yörelerin tabii ve sosyo-ekonomik şartlarını göz önünde bulundurarak oluşturmuştur. Osmanlı'nın bu durumu kendisine o bölgede uzun süren egemenlik hakkı sağlamıştır. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren ele geçirdiği yerleri teşkilatlandırmış ve taşra teşkilatını güçlendirerek, merkez teşkilatla birlikte hareket etmesini sağlamıştır. Bu durum da Osmanlı'nın hem içte hem de dışta güçlenmesine imkan tanımıştır. Osmanlı Devleti Diyarbakır'a gereken önemi vererek burayı ticaret merkezi ve Doğu'nun askeri üssü haline getirmiştir. Bölge, Osmanlı topraklarına katılınca bünyesinde farklı milletleri barındıran şehirlerden birisi olmuştur. Bu özelliğini XIX. yüzyılın sonlarına kadar korumuştur.

⁸ Metin Sözen; *Anadolu Kentleri*, Doku Yayınevi, İstanbul 1971, s.17.

⁹ Şevket Beysanoğlu, "Kuruluşundan Günümüze Diyarbakır", s.41-66.

¹⁰ Mükrimin H. Yinanç; "Diyarbakır", *İslam Ansiklopedisi*, C. III, Ed: İbrahim Kafesoğlu, vd., M.E.B. Basımevi, İstanbul 1988, s.623.

XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti topraklarını yirmi sekiz eyalete bölmüştür. Bu eyaletler; Mısır, Şam, Bağdat, Şehrızor, Halep, Karaman, Diyarbakır, Adana, Anadolu, Erzurum, Trabzon, Çıldır, Van, Sivas, Maraş, Rakka, Sayda, Musul, Cidde, Tarbluşam, Girit, Rumeli, Silistre, Bosna, Mora ve Cezayir'dir¹¹. Bu eyaletler içerisinde Diyarbakır Eyaleti, Osmanlı'nın doğusu için son derece önemlidir. Bu da Diyarbakır'ın ticaret yolları üzerinde yer almasına ve sosyal ilişkilerin güçlü olmasına bağlanabilir. İncelenen dönemlerde Diyarbakır'ın Osmanlı'daki önemini koruduğunu ve Osmanlı'nın buraya ayrı bir değer verdiğini görmekteyiz.

¹¹ İbrahim Yılmazçelik; *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995, s.XXVI.

1. KAYNAKLAR VE ARAŞTIRMA METODU

Türklerin tarihte yaşadıkları şehirlerle ilgili olarak birçok çalışmanın yapıldığı bilinmektedir. Bu bağlamda Osmanlı döneminin önemli merkezleri olan İstanbul, Bursa ve Edirne gibi şehirlerin tarihleri kaleme alınmıştır. Bu çalışmalarda şehrin fiziki, idari, demografik ve sosyal yapısı ile ekonomik yapısı ele alınmıştır. Bu hususları ortaya koyabilmek için de Şer'iyeye Sicilleri ve Salnameler gerekli olduğu ölçüde kullanılmıştır.

Osmanlı döneminin önemli şehirlerinden birisi de Diyarbakır'dır. Burası ile ilgili birtakım çalışmalar mevcuttur. Bunlardan bazıları metodik çalışmalar bazıları ise kaynak niteliğindeki eserlerdir¹². Tezde daha önce araştırılmamış olan 1893-1894 yılları arasında Diyarbakır'ın sosyo-ekonomik durumu ele alınmaya çalışılmıştır. Belirtilen tarihlerde yukarıda bahsettiğimiz üzere Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu siyasi, sosyal ve ekonomik durum pek çok vilayeti olduğu gibi Diyarbakır'ı da etkilemiştir. Amacımız incelenen dönemde Osmanlı Devleti'nin genel durumunun Diyarbakır'a yansımalarını ortaya koymaktır. Keza şehirde 1895 yılında yaşanan Ermeni olaylarını anlamak açısından, yapılan çalışma önem arz etmektedir.

Çalışmamızı üç bölüm halinde planladık. Giriş bölümünde Diyarbakır'ın adı ve kısa tarihi hakkında bilgiler verilmiştir. Daha sonra XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Diyarbakır'ın demografik, idari, sosyo-ekonomik yapısı ve Tanzimat'ın Diyarbakır'daki yansımaları gibi konulara değinilmiştir.

I. bölümde öncelikle şehrin XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki idari yapısı ve idarecileri tespit edilmiştir. Daha sonra Diyarbakır vilayetinin kaza ve nahiyeleri yanında merkez kazaya bağlı mahalle ve köyler tablo halinde gösterilmiştir. Bunlardan başka ayrıca fiziki görüntü içinde şehrin; vakıf, kilise, manastır, han, çarşı, pazaryerleri, mahkeme, kale, cami, mescit, hamam, medrese, mektep ve kütüphaneler gibi tarihi eserleri anlatılmıştır.

II. bölümde şehrin XIX. yüzyılın ikinci yarısında sosyal ve kültürel yapısı incelenmeye çalışılmıştır. Sosyal ve kültürel yapının içerisinde aile, kadının hukuki

¹² Diyarbakır şehri ile ilgili önemli çalışmalardan birkaçı İbrahim Yılmazçelik'in çalışması ve İlhan Palalı'nın doktora çalışmasıdır. Geniş bilgi için Bkz. Yılmazçelik, a.g.e., ve İlhan Palalı; *19. Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri ve Mali Kaynaklara Göre) (1869-1905)*, Basılmamış Doktora Tezi İnönü Üniversitesi, Malatya 1999.

hakları, Müslüman ve gayrimüslimlerin sıkça kullandığı isim, lakaplar ve şehirdeki Gayrimüslimlerden Ermeni, Süryani, Yezidi, Yahudi ve Şemsilerin sosyo-ekonomik durumlarıyla ilgili bilgiler kaynaklara dayandırılarak verilmiştir.

III. bölümde şehrin XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki demografik ve ekonomik yapısı, şehirdeki tarım, hayvancılık, ticari faaliyetler, meslek grupları, nehirler, suyolları ve nehir taşımacılığın Diyarbakır ekonomisine etkileri hakkında bilgiler verilmiştir.

Sonuç bölümünde ise Diyarbakır hakkında genel değerlendirme yapılarak Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durum Diyarbakır örneğinde yansıtılmaya çalışılmıştır. Ekler bölümünde 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nden orijinal örnekler yer almaktadır.

Çalışmamızda mahalli mahkemelerde yapılan işlemlerin örneklerinin yer aldığı 593 numaralı Diyarbakır mahkeme sicilini esas aldık. Bu defterler, toplum hayatının yapısını, yaşantısını, şehir ve köylerdeki etkili zümreler ile halk tabakalarının oluşturduğu bünyenin işleyişini, zaman zaman bunların nerelerde ve nasıl tıkanıp yansıtmaktadır¹³. Mahkeme kayıtları olan şer'iyeye sicilleri o devir Türk maddi kültürünün tanınmasında şüphesiz çok değerli kaynak konumundadır. Şer'iyeye Sicilleri, bir davanın hükmünü hem de evlenme, boşanma, satış, tereke kayıtları, vakıf kurma, sosyal yapıların tamir ettirilmesi, şehirdeki esnaf grupları ve bunların meslekleri gibi ilk dönemlerden itibaren mahkemede yapılması bir teamül haline gelen hukuki işlemlerin mevcudiyetini ispat etmekte kullanıldığı için son derece titiz bir şekilde tutulmuştur. Şer'iyeye sicilleri Osmanlı Devleti'nin sosyal ve ekonomik yapısı hakkında çok kıymetli bilgiler içermektedir¹⁴. Sicillerinde sancak, kaza, nahiye, köy, mahalle, kişi, millet ve yönetici adları sık geçmektedir. İncelediğimiz 593 Numaralı Diyarbakır Şer'iyeye Sicili'nde yukarıda bahsedilen konular sıkça yer almıştır.

¹³ Mehmet İpşirli; "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'iyeye Sicilleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi ve Sosyoloji Semineri* (28-29 Mayıs 1990), İstanbul, 1991, s. 157. Ayrıca Bkz. Gürsoy Şahin; *Karahisar-ı Sahib'de Sosyo-Ekonomik Yapı (1684-1686)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2001, s. 3-5.

¹⁴ Galip Eken; *Gaziantep'in 113 Numaralı Şer'iyeye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H.1168-1169 M. 1755-1756)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988, s.27-28.

Diyarbakır ile ilgili 158 adet şer'îye sicili bulunmaktadır. Bu sicillerin başlangıç ve bitiş tarihleri 1854-1920 (H.1271-1338)'dir¹⁵. Çalışmamızda, Milli Kütüphane'de bulunan Diyarbakır'a ait 593 Numaralı Şer'îye Sicili'ni esas aldık. Bu sicilin sayfa sayısı 194'tür. 593 Numaralı Sicil'in hüküm numaralarının tarih sırasına uygun olmadığı görülmüştür. Hüküm verilirken bazen aded, bazen de numara kullanılmıştır. Ayrıca hüküm verilirken hatalar yapılmış birden fazla aded veya numara verildiği de görülmüştür. Elde ettiğimiz bilgileri tasnif ettikten sonra yukarıda belirttiğimiz plan doğrultusunda değerlendirmeye çalıştık. Ortaya koyduğumuz bilgilerin Diyarbakır tarihinin aydınlatılmasında az da olsa katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

2. XIX. YÜZYILIN İLK YARISINA KADAR DİYARBAKIR

2.1. ŞEHRİN DEMOGRAFİK VE İDARİ YAPISI

Eski çağlardan beri askeri, siyasi ve ekonomik açıdan önemli bir merkez olan Diyarbakır, pek çok devlet tarafından işgal edilmiştir. Diyarbakır'ı işgal eden devletler, burayı askeri üs haline getirerek tarım, ticaret ve hayvan alım satım merkezi haline getirmiştir. Diyarbakır şehri, Osmanlı topraklarında o kadar önemli bir yerdi ki; birçok millet buraya gelip yerleşmeye başlamıştır. Dicle Nehri'nin buradaki topraklara hayat verdiğini gören insanlar, nehrin kıyısına gelerek arazileri ekip biçmeye başlamışlardır. Tarımın yapılmasıyla birlikte hayvancılıkta da gelişmeler gözlenmiştir. Bu gelişmelerle birlikte Diyarbakır'ın nüfusu her geçen gün artmıştır. Nitekim Diyarbakır, kervanların uğradığı bir şehir olmuş, Doğu'dan gelen ve Van'ın güneyinden Osmanlı topraklarına giren bütün kervanların gümrük vergilerini ödemek zorunda oldukları bir gümrük merkezi haline gelmiştir. Bu transit ticaretin Diyarbakır şehrine maddi, manevi ve diğer faydalar sağladığı açıktır¹⁶. Ancak; bölgede zaman içinde gelişen ticari rekabetle birlikte, siyasi olayların da transit ticareti etkilediğini hemen belirtmek gerektiği kanaatindeyiz.

Şehir tarihinin aydınlatılması için, şehirde yaşayan nüfusun ayrıntılı olarak tespit edilmesinin önemli olduğu kanaatindeyiz. Nüfusun pek çok olayın temelini

¹⁵ Ahmet Akgündüz ve Heyet; *Şer'îyye Sicilleri*, C.I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul 1988, s.184-185.

¹⁶ Fatma Acun; "16.Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", *1.Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*, 27-28 Ekim 2000, Neyir Matbaacılık, Ankara 2001, s.4.

oluşturduğu bilinen bir gerçektir. Diyarbakır tarihi incelendiğinde nüfusun bölgenin sosyal ve ekonomik yapısını etkilediği görülmüştür. Ne kadar çok nüfus; o kadar üretim, askeri ve ekonomik güç demektir. Diyarbakır şehrinin nüfusunun azalıp artması birçok nedene bağlıdır. Şehirde görülen bulaşıcı hastalıklar (1827-1848-1864-1865-1893 veba ve 1894 kolera salgını) nüfusun azalmasına neden olmuş, bulaşıcı hastalıklar kontrol altına alındığında ise bölge nüfusunda önemli miktarda artışlar olmuştur¹⁷. Bununla birlikte nüfus miktarındaki artma ve azalma konusunda kesin rakamlar vermek mümkün değildir. Diyarbakır'ın nüfusu hakkında bilgileri, Osmanlı memurları ve şehre gelen yabancı seyyahlar vermiştir. Zira XIX. yüzyılda Diyarbakır'a gelen İnciyan; 1804 yılında şehrin nüfusunun 50.000, Buckingham; 1815 yılında 50.000 olduğunu, A. Dupre ise 1819 yılında 56.000 olduğunu tespit etmişlerdir. 1850'den sonra şehir nüfusunda önemli miktarda azalma olduğu görülmüştür.

Osmanlı'daki ilk nüfus sayımı 1831'da II. Mahmut Dönemi'nde yapılmıştır. Ancak Diyarbakır Eyaleti 1831'da yapılan nüfus sayımına dâhil edilmemiştir. Diyarbakır'ın dışında; Maraş, Erzurum ve Van gibi şehirlerde nüfus sayımı yapılmamıştır. Bu şehirlerde neden nüfus sayımının yapılmadığı ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Diyarbakır Eyaletinde nüfus sayımının ne zaman yapılmaya başladığını ortaya koyan herhangi bir kaynak yoktur. Ancak Diyarbakır'ın Tanzimat'a dahil edilmesi ile birlikte burada nüfus sayımının yapıldığı tahmin edilmektedir. Zira ilk defa nüfus sayımında görev yapan nüfus nazırı ve kâtiplere 1840 tarihli Vilayet Masraf Defteri'nde rastlanmaktadır¹⁸. Bu tarihten sonra Diyarbakır eyaletinin sancaklarına gönderilen fermanlarda da nüfus sayımının 1840'dan sonra yapıldığı görülmüştür. 1845 yılında yapılan nüfus sayımında Diyarbakır'ın merkez nüfus sayısına rastlanılmamıştır. Daha sonra 23 Temmuz 1852 'de yapılan çalışmalar sonucunda Diyarbakır sancağının toplam nüfusu 155.596 olduğu açığa çıkarılmıştır. Ancak Osmanlı'da yapılan nüfus sayımında sadece erkekler sayıldığı için bu sayımın güvenilirliği hakkında şüpheler vardır. Diyarbakır'ın nüfus sayımı ancak 1846 yılında tamamlanabilmiştir. 1846 yılında yapılan nüfus sayımında Diyarbakır eyaletinde toplam yirmi altı kazanın olduğu ve bu kazaların toplam nüfusunun 201.847 kişi

¹⁷ Palalı, a.g.t., s.81.

¹⁸ Yılmazçelik, a.g.e., s.99-101.

olduğu tespit edilmiştir. Diyarbakır'ın nüfusu hakkında bilgiler verildikten sonra XVIII. yüzyılın sonlarında Diyarbakır'ın idari yapısıyla ilgili bilgiler vermek yerinde olacaktır.

Diyarbakır Eylül 1515 yılında Osmanlı'ya katıldıktan sonra; Mardin, Erbil, Musul, Cezire, Sason, Siird, Hazro, Genç, Ergani, Cizre, Aşiretler, Harput, Kulp, Savur, Birecik, Çapakçur, Palu, Siverek, Meyyafarikin, Rasulayn, Sincar ve Harran sınırları içine alan büyük bir eyalet haline getirilmiştir¹⁹. Ancak bu eyaletin idari taksimatında zamanla bazı değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar sık olmamıştır. Ancak bu tarihten sonra idari taksimatta sık sık değişiklikler yaşanmıştır. 1785 yılında Diyarbakır Eyaleti şu sancaklardan meydana gelmektedir²⁰:

Tablo-1 1785 yılında Diyarbakır Eyaleti'nin Sancakları

Amid (Paşa sancağı)	Çıksa	Meyyafarikin (Hükümet)
Atak (Yurtluk)	Çüngüş	Mihrani
Bakos Boşat	Derik	Musul-1 Atik ve Cedid
Beşiri	Eğil (Hükümet)	Sağman
Behramki	Ergani	Salat
Birazi	Hani (Yurtluk)	Savur
Birecik	Hasankeyf	Siird
Çapakçur	Karakeçili	Siverek
Çemişgezek	Kulb	Telbisme

¹⁹ Alpaslan Demir; "16.Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi", *Bilgi*, Yaz 2009, S: 50, s.27.

²⁰ Muammer Gül; "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, 20-22 Mayıs Diyarbakır 2004, s.196.

Çermik	Mardin	Tercil (Hükümet)

1792 yılına ait vergi belgelerinde yukarıdaki sancaklara; Sincar, Harput, Palu ve Çar sancaklarının eklendiğini görmekteyiz. XIX. yüzyılın başlarında Diyarbakır Eyaleti'nin idari yapısında önemli bir değişikliğin olmadığı görülmüştür. Zira 1817 yılına ait belgelerde yukarıdaki sancaklara rastlanılmıştır.

1823 yılında Diyarbakır Eyaleti'nde şu sancaklar yer almaktadır²¹:

Tablo-2 1823 Yılında Diyarbakır Eyaleti'nin Sancakları

Amid (Paşa sancağı)	Çüngüş	Mardin
Atak (Yurtluk)	Eğil (Hükümet)	Mihrani
Bako Boşat	Eğir	Miyafarikin
Beşiri	Ergani	Palu (Hükümet)
Birazi	Hani	Salat
Çapakçur	Harput	Savur
Çarsancak	Hasankeyf	Telbisme
Çıksa	Hazro	Tercil (Hükümet)
Çermik	Karakeçili	Siird
Cizre (Hükümet)	Kulb	Siverek

1823'ten 1839'a kadar Diyarbakır'ın idari yapısında pek bir değişiklik olmamıştır. Ancak 1839 yılının sonlarına doğru (8 Aralık 1839) Vilayet Masraf

²¹ Yılmazçelik, a.g.e., s.129-130.

Defteri'ne göre; Diyarbakır Eyaleti'nin idari yapısında önemli değişiklikler olmuştur. 8 Aralık 1839 tarihinde Diyarbakır Merkez Sancağı'nın idari taksimatı şu şekildedir²².

Tablo-3 1839 Yılında Diyarbakır Eyaletinin Sancakları

Amid	Hani
Behram	Lice
Beşiri	Mahal
Bismil	Mardin
Bohtan	Metinan
Cizre	Midyad
Çapakçur	Silvan
Dirik nahiyesi	Şarki Amid ve Garbi Amid
Deşt-i kür Nahiyesi	Şirvan
Eğil	Türkan
Garzan	

Aşağıda Diyarbakır'ın kaza ve nahiyelerine yer verilmiştir²³:

Tablo-4 1839 Yılında Diyarbakır Eyaletinin Kazaları

Amid (merkez sancak)	Gürdilan	Paçar
Atak	Hani	Rahta

²² Yılmazçelik, a.g.e., s.134-135.

²³ Gül, a.g.m., s.128.

Badıkan	Hasankeyf	Raho
Bakos Boşat	Havidan	Rasulayn
Beşiri	Hayan	Salat
Birazi	Hazro	Savur
Bohtan	Koda	Siird
Cizre	Kulb	Silvan
Çapakçur	Lice	Siverek
Çermik	Mardin	Şeyhkik
Ebgür	Midyat	Şirvan
Eğil	Mihrani	Zıknı
Garzan	Miyafarikin	
Genç	Nehtan	

Tablo-5 1839 Yılında Diyarbakır Eyaletinin Nahiyeleri²⁴

Bahmire	Dustvan	Metinan
Behramki	Göynük	Peçar
Bıçkek	Karakeçülü	Resuvan
Derik	Kiki	Şarki Amid ve Garbi Amid
Deşt-i Kur	Mahal	Kiki Türkmen

²⁴ Gül, a.g.m., s.128.

1846 yılında tespit edilen kazalar şunlardır: Harput, Palu, Çemişgezek, Keban, Kemah, Gürcanis, Kuruçay, Ergani, Hekimhanı, Ayvalıdere, Eğin, Çarsancak, Malatya, Akçahan, Behisni, Çermik, Maden-i Ergani, Çüngüş, Ebutahir, Siverek, Arapgir, Maden, Gerger, Şiro, Samsat ve Hısn-ı Mansur'dur²⁵. Bu kazalardan bazıları 1845 yılında Harput eyalet olduktan sonra Harput'a, bazıları da Adıyaman'a bağlanmıştır²⁶. Diyarbakır'ın idari yapısında 1847'ye kadar önemli sayılabilecek değişiklikler olmamıştır. Osmanlı idari taksimatı içerisinde Doğu Anadolu'da bulunan eyaletlerin sancak sayılarının fazla olması da dikkat çeken önemli bir konudur. Diyarbakır eyaletinde de görülen bu durum, bu sancakların bazılarının klasik sancak yapısı ile farklılık göstermesinden kaynaklanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin kendisine bağlı ülkelerde coğrafi, sosyal, ekonomik ve etnik yapıya göre değişen farklı yönetim modelleri uyguladığı bilinmektedir²⁷.

2.2. ŞEHRİN SOSYAL VE EKONOMİK YAPISI

Diyarbakır, Eylül 1515 tarihinde Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde Osmanlı'ya katılmıştır. Şehir, Osmanlı'ya katılınca halkın büyük çoğunluğu Müslüman'dı. Şehirde Müslümanların dışında gayrimüslimler de yaşamlarını devam ettirmiştir. Osmanlı Devleti, gayrimüslimlerin serbest, huzurlu bir ortamda yaşamalarına izin vermiş ve Osmanlı hoşgörüsünü Diyarbakır örneğinde göstermiştir. Diyarbakır Osmanlı'ya katıldığı andan itibaren burada yaşayan; “*Ermeni, Rum, Keldani, Süryani, Yahudi ve az sayıda Latin ile Kapusen İtalyan*” gibi değişik milletlere din özgürlüğü tanımış ve onların yaşam biçimlerine karışmamıştır²⁸. Bu milletlerin nüfusu hakkında bilgiler yoktur. Diyarbakır, Yavuz Sultan Selim Dönemi'nden XIX. yüzyıla kadar bu özelliğini kaybetmemiştir.

1815 yılında Diyarbakır şehrini gezen, J.S. Buckingham, kentte altı kilisenin olduğundan bahsetmiştir. Bu kiliseler; “*Süryani Kilisesi (Meryem Ana Mar Yakub), Ermeni Kilisesi (Mardin kapı yakınlarında), Madin Araklus Kilisesi, Makababaus Kilisesi, Sübra Serkis Kilisesi, Küçük (Çanaklı) Kilise (Küçük Meryem Ana*

²⁵ Demir, a.g.m. 25-27; Yılmazçelik, a.g.e., s.102.

²⁶ Yılmazçelik, a.g.e., s.102.

²⁷ İbrahim Yılmazçelik; “XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması”, *AÜ Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, S.29: s.221.

²⁸ Orhan Cezmi Tuncer; “Diyarbakır Kenti Kimliği”, *Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır Tarih ve Kültür Yardımlaşma Vakfı Yayınları, No: 9, 27-28 Ekim, Ankara 2000, s.165.

Kilisesi)dir²⁹. Diyarbakır'ın merkezinde olan bu kiliseler kentin etnik yapısı ve Osmanlı hoşgörüsü hakkında bize ipuçları vermektedir. Zira hoşgörülü olmayan toplumlarda İslam motiflerinin yansıdığı yapıların dışındaki yapılara rastlanılmayacağı bilinen bir gerçektir.

Diyarbakır'da yapılan çalışmalarda; Müslüman, Ermeni, Süryani, Yahudi, Keldani, Rum ve Yezidilerin bir arada kardeşçe yaşadığı kanısına varılmaktadır. Diyarbakır'ın asıl unsurları olan Müslümanların dışında gayrimüslim tebaadan olan Süryaniler mezhep olarak ikiye ayrılmışlardır. Yakubi olan Batı Süryaniler; Mardin ve Diyarbakır yöresinde, Nesturi Doğu Süryanileri; Hakkâri, Musul ve Urmiye'de yoğunlaşmışlardır. Keldaniler, Katolik ve Papa'ya bağlı olup Nasturiler ise Doğu Süryani'lerindedir³⁰. Süryanilerin Osmanlı Devleti'nden memnuniyetini Süryani tarihçi Michael şu sözlerle ifade etmiştir: “*Hıristiyanlara ait memleketlerin çoğunu alan Türkler, kimsenin dinine ve inancına karışmıyor, hiçbir baskı ve zulüm*” düşünmüyorlardı. Diyarbakır ve çevresinde yaşayan Süryaniler, Süryanicenin dışında en çok Türkçeyi kullanır, İncil'i Türkçe okur, ayinlerini Türkçe yapar, dualarını Türkçe yapar ve dualarını Osmanlı'nın salahiyetini de ortak ederlerdi. Diyarbakır'daki Süryaniler kendilerini azınlık olarak görmeyip düşünlere Müslümanlarla birlikte gider, Müslümanların kirvesi olurlar, Türk adını kullanır, her Hıristiyan'dan daha fazla vatanlarına bağlıdırlar. Müslümanlarla aralarında giyim kuşam yönüyle fark yoktur³¹.

XVII. yüzyılın başlarında bölgeyi gezen Polonyalı Simeon; “*Harput Şehri ile civar köylerde ve bütün eyalette çok sayıda Süryani olduğunu, bütün Süryanilerin Ermenice konuştuklarını, köylerde yaşayan Rumların kendilerini Ermenilerden ayırmayarak Ermenice konuştuklarını*” ifade etmektedir³². Diyarbakır, Osmanlı Devleti döneminde farklı cemaatlerin bir arada yaşadığı bir yer olagelmiştir. Bu gruplar genellikle; Müslümanlar, Katolik Ermeniler, Ortodoks Rumlar, Süryaniler,

²⁹ Tuncer, a.g.m., s.166. Ayrıca Bkz. Demir, a.g.m, s.16-28.

³⁰ Orhan Cezmi Tuncer; *Diyarbakır Kiliseleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara 2002, s.185.

³¹ C. Tuncer, a.g.e., s.185.

³² Mehmet Salih Erpolat; “XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme”, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayını Eylül S.4, 2004, s.163.

Keldaniler, Şemsiler ve Musevilerdir³³.

XIX. yüzyılda Osmanlı'nın nüfus yapısını oluşturan en önemli gruplardan biri de hiç kuşkusuz Ermenilerdir. Çünkü Ermeniler Osmanlı'nın komşuları, dostları ve sadık ortaklarıdır. Diyarbakır bu yapının en gerçekçi örneğini oluşturmuş olmalı ki Diyarbakır'daki Ermeniler, Müslümanlarla ortak işler yapmış, komşuluk ilişkilerini geliştirmiş, kardeşçe bir arada yaşamayı başardıkları görülmüştür. XIX. yüzyılda Diyarbakır nüfusunun neredeyse yakınına Ermeniler oluşturmaktadır. Bu dönemde bölgeye giden seyyahlar Ermeniler hakkında bilgiler vermişlerdir. Seyyahlardan Simeon; Diyarbakır şehrinde 1000 hanelik bir Ermeni nüfusundan bahsetmiş ve Ermenilerin darphane, gümrük, han gibi yerlerde çalıştıklarını ve diğer mühim işlerle uğraştıklarını belirtmiştir³⁴. Diyarbakır'daki Müslüman nüfusun büyük bir çoğunluğunu Türkler, Kürtler ve Araplar oluşturmaktadır. Avrupalı seyyahlar Diyarbakır'da ne kadar gayrimüslim'in yaşadığı ile ilgili farklı rakamlar vermişlerdir. Seyyahların aşağıda verdiği rakamlara kısaca değinmekte fayda olduğunu düşünüyoruz.

XIX. yüzyılın başlarında Diyarbakır'da yaşayan milletlerin başında Yahudiler gelmektedir. Zira 1825 yılında Diyarbakır'a gelen Safetli Haham David O' Beht Hillel; *"burada yaklaşık 40 Yahudi ailesinin olduğunu ve çok eski bir sinagoga"* sahip olduklarını gözlemlerinde dile getirmiştir. Haham, Diyarbakır'dayken Diyarbakır Yahudileri: *"Bu kenttin Tevrat'ta adı geçen Kalne şehri olduğunu söylediler"* demişlerdir. Şehrin ticari cazibesinden dolayı Diyarbakır'ın bu dönemdeki nüfusunun arttığını görmekteyiz. Nitekim 1838 yılında Diyarbakır'a gelen bir rahibin verdiği bilgilere göre: 2700 hanelik kentte 1500 Müslüman, 500 Ermeni, 300 Yakubi(Süryani), 150 Ermeni Katolik, 100 Keldani, 50 Yahudi, 25 Suriyeli Katolik ve 20 Rum aile olduğu kaydedilmiştir. Yine 1844 yılında Diyarbakır'ı gezen Seyyah Efram Neumark; 200 soydaşına rastladığını bu rakamın 1848 yılında ırkdaşları gezgin Benyamin'e göre 250'yi bulduğundan bahsetmiştir³⁵.

Diyarbakır'ın XIX. yüzyılın başlarındaki ekonomik yapısı hakkındaki

³³ Mehmet Alaaddin Yalçınkaya; "Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakır'ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800-1850)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. I, Ankara 2008, s.206.

³⁴ C. Tuncer, a.g.e., s.188.

³⁵ C. Tuncer, a.g.e., s.188-189.

bilgileri, bölgeye gelen seyyahlar vermektedir. XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren bölgeye yoğun bir yabancı seyyah akını olduğuna ve bu seyyahların Osmanlı Devleti'nin kendi ülkelerine tanıdığı imtiyazlar neticesinde rahatça gezebildiklerine şahit olmaktayız. Avrupa'nın birçok yerinden gelen seyyahlar; gezdikleri bölgelerin coğrafi, tarihi, iktisadi, idari, ticari, sosyal ve kültürel yapıları hakkında önemli bilgiler vermişlerdir³⁶.

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarına gelen İngilizler ve Osmanlı'nın kadim dostu olan Fransızlar; gittikleri bölgeler üzerinde siyasi, ekonomik, askeri, sosyal ve kültürler etkiler bırakmışlardır. Takdir edilir ki günümüzde, olduğu gibi geçmiş dönemlerde de bir toplumun ekonomik yapısını etkileyen üç ana unsur bulunmaktadır. Bunlar ise; tarım, sanayi ve ticarettir³⁷. O dönemlerde halkın büyük bir çoğunluğu hayvancılıkla uğraştığı için bunlara bir de hayvancılığı ekleyebiliriz. Diyarbakır'da sanayi çok gelişmediği için genellikle ticaret, tarım ve hayvancılık üzerinde yoğunlaşacağız.

Osmanlı Devleti Anadolu'daki eyaletlerinde has eyalet sistemi uygulanmıştır. Ancak Osmanlı'nın doğusunda başta Diyarbakır olmak üzere farklı bir uygulama başlatılmıştı. Buralarda; yurtluk, ocaklık ve hükümet sancak sistemiyle tahrir yapılır, bunun dışında tımar ve zeamet toprak sistemi uygulanırdı³⁸.

Osmanlı'nın eyaletlerinden biri olan Diyarbakır, öteki Osmanlı şehirleri gibi ekonomisini tarım, ticaret, hayvancılık ve küçük el sanatlarına dayandırıyordu. Osmanlı'nın son dönemlerinde Diyarbakır'ın jeopolitik önemi her geçen gün artmıştır. Çünkü Mısır Meselesi'nden sonra Mısır'da yükselmeye başlayan Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Filistin, Suriye ve Anadolu üzerindeki etkisinden sonra Avrupalılar yeniden Doğu'ya yönelmeye başlamışlardır. Dolayısıyla Diyarbakır Osmanlı İmparatorluğu'nun İran, Irak ve Arap Yarımadası'na açılan kapısı görevini üstlenmeye başlamıştır. Bu nedenle Diyarbakır; askeri, siyasi, lojistik ve stratejik bir merkez haline gelmiştir³⁹. Yine, Avrupalı seyyahların gözlemlerinde Diyarbakır'ın

³⁶ Yalçınkaya, a.g.m., s.200.

³⁷ Serkan Sarı, "Ortaçağda Diyarbakır'da Ticaret", *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, 20-22 Mayıs Diyarbakır 2004, s.863-864.

³⁸ Yılmazçelik, a.g.e., s.281.

³⁹ Yalçınkaya, a.g.m.,.201-203.

Osmanlı'nın önemli tahıl ambarlarından biri olduğu belirtilmiştir.

Osmanlı, bölgeye hâkim olunca Diyarbakır'ı tahıl ambarı haline getirmeyi başarmıştır. Daha sonra burası Irak bölgesinin tahıl merkezi haline getirilmiş, böylece Diyarbakır'ın önemini daha da artmıştır. XVII. yüzyılda Diyarbakır'ı ziyaret eden ünlü seyyah Evliya Çelebi: "*burada yedi türlü taneli buğday*" ekildiğini ve mahsulünün oldukça fazla olduğunu kaydetmiştir⁴⁰. Diyarbakır'da tahılın dışında sebze ve meyve de yetiştirilirdi. Köylerde yaşayanlar, tarım ve hayvancılıkla uğraşır şehirde yaşayanlar genellikle ticaretle uğraşırlardı. Tarımda; tahıl, baklagiller, sebze ve meyve yetiştirilirdi. Hayvancılıkta ise; koyun, keçi, sığır ve kümes hayvanları yetiştirilir, bunların ticareti de yapılmıştır⁴¹. Bu nedendir ki Diyarbakır, tarihin her döneminde önemli tarım, ticaret ve hayvancılık merkezleri arasında yerini almıştır. 1853 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden H. Petermann, Dicle Nehri'nin kenarında yetişen karpuzlardan övgü ile söz etmektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısına ait belgelerden de bu dönemde Diyarbakır'da buğday, arpa, pamuk, pirinç, nohut, soğan, mercimek ve benzeri ürünlerin fazlaca yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Yukarıdaki ürünlerin içerisinde pirinç dikkatimizi çekmekte pirincin Dicle Nehri boyunca ekildiğini tahmin etmekteyiz. Zira pirinç yetişme döneminde bol su; olgunlaşma döneminde ise sıcaklık isteyen bir ürün olup iklim şartları uygun ve pirincin maddi değeri yüksek olduğundan burada bolca yetiştirilmiştir. İklim şartları elverişli olduğu için pirincin yanında pamuk da yetiştirilmiştir. Bunun için de bölgede dokumacılıkla uğraşan birçok aile ortaya çıkmış ve dokumacılık meslek haline gelmiştir⁴². Dokumayla uğraşan ailelerin ekonomileri diğer meslek gruplarına nazaran daha yüksektir. Diyarbakır vilayetinde tahıl tarımının yoğun olarak yapıldığından bahsetmiştik; tahılların pazarlanması için de buğday ve arpa pazarları kurulmuştur. Tahıl ticaretini yapanların dışında esnafılık yapan gruplar da vardır. Bunlar; cullah, bakkal, bezzaz, hallaç, haffaf, debbağ, habbaz ve boyacı gibi esnaf grubudur. Bu meslek grupları işledikleri ürünleri, ülke içine ve dışına satmışlardır⁴³.

Hayvancılığın bir sonucu olarak Diyarbakır'dan en çok deri ve dokuma ürünleri ihraç edilmektedir. Satılan ürünlerin maddi değeri yüksek olduğu için

⁴⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s.1133.

⁴¹ Yalçınkaya, a.g.m., s.203.

⁴² Sarı, a.g.m., s.867.

⁴³ Yılmazçelik, a.g.e., s.311.

şehirde hallaç, cullah ve bezzazların şehir ekonomisine katkıları çok olmuştur.

XIX. yüzyılda Müslümanlar ve gayrimüslimler Diyarbakır'da birlikte esnaflık yapmış ve ticaretle uğraşmışlardır. Bakkal, kahveci, oturakçı, debbağ, berber, penbeci ve kasap gibi meslekleri Müslümanlar icra etmişlerdir. Cullah, habbaz, attar, kazgancı gibi mesleklerle Müslüman ve gayrimüslimler birlikte, mumcu ve kuyumcu gibi mesleklerle ise sadece gayrimüslimler uğraşmışlardır⁴⁴. Diyarbakır kervanların uğradığı bir şehir olmuş, Doğu'dan gelen ve Van'ın güneyinden Osmanlı topraklarına giren bütün kervanların gümrük vergilerini ödemek zorunda oldukları bir gümrük merkezi haline gelmiştir. Bu transit ticaretin Diyarbekir Eyaleti'ne önemli katkıları olmuştur. Doğu Bölgesi'nin en önemli ticaret yolu; Mardin yoluyla Musul ve Bağdat'ta, Urfa yoluyla Halep ve Şam'a, Elazığ yoluyla Anadolu içlerine, Bingöl yoluyla Erzurum ve Trabzon'a, Muş yoluyla Van ve İran'a giden yollar Diyarbakır'dan geçmekteydi. Diyarbakır ticaret yollarında pamuklu ürünler, bakır, el işlemeli demir eşyalar, altın ve gümüş telle işlenmiş eşyalar ve yasemin dalından yapılmış nargileler satılmaktadır.

XIX. yüzyılın başlarında Diyarbekir Eyaleti'ne gelen seyyahlar; iç tüketim mallarının çoğunun yerli kaynaklardan sağlandığını, her türlü sebze ve erzakın bol ve ucuz olduğunu söyleyip Diyarbakır bölgesindeki halkın kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek durumda olduklarından bahsetmişlerdir. Yine seyyahlar ticaretin geliştirilmesi için şehirde birçok han, hamam ve kervansarayın yapıldığını söylemişlerdir⁴⁵.

Diyarbakır; İran, Irak ve Azerbaycan'dan geçen yolların kesiştiği nokta olduğu için yukarıdaki esnaf grubu, ürettiklerini rahat bir şekilde satabilmiştir. Diyarbakır, bölgenin en önemli ipek endüstrisine sahip şehri olduğundan, ülke içine ve ülke dışına ipek satılmıştır⁴⁶. İpek, kuyumculuk ve ticaretle uğraşanların zengin oldukları görülmekle beraber, bu faaliyetleri genellikle Ermeni ve Yahudiler icra etmişler dolayısıyla rahat ortam buldukları için kolayca zengin olmuşlardır.

Diyarbakır şehri eski çağlardan beri Anadolu'daki yollar üzerinde bir geçiş noktasını teşkil ettiğinden ticari yönden büyük bir öneme sahiptir. Yeni ticaret

⁴⁴ Sarı, a.g.m., s.867.

⁴⁵ Yalçınkaya, a.g.m., s.205.

⁴⁶ Sarı, a.g.m., s.866.

yollarının bulunması ve ipek yolunun önemini kaybetmesi ile birlikte Anadolu'daki ticaret yollarının da önemini kaybettiği bilinmektedir. Ancak yeni ticaret yollarının bulunması, eskilerin önemini tamamen kaybetmesine yol açmamış; eskisi kadar olmasa da bu ticaret yolları kısmen işlevini yerine getirmeye devam etmiştir. 1780-1840 tarihleri arasında Diyarbakır, eski yollar üzerindeki işlevini sürdüren yerlerden biri olmaya devam etmiştir. Bu tarihlerde özellikle Bağdat-Diyarbakır yolunun çok canlı olduğu görülmüş; bunun dışında İran-Dağıstan'dan gelip İstanbul, Halep veya Bağdat'a giden yollar da Diyarbakır'da birleşmiştir⁴⁷. Diyarbakır'ın ticaret yollarının kesiştiği noktada yer alması, Osmanlı Devleti zamanında Diyarbakır'da gümrük kurulmasını sağlamıştır. Diyarbakır'da gümrüğün kurulması bazı sorunlara neden olmuştur. Diyarbakır canlı bir ticari yapıya sahip olduğundan Bağdat-İstanbul güzergâhında ticaretle uğraşan tüccarlarla, gümrükte çalışanlar arasında sorunlar çıkmıştır. Bu sorunların temel nedeni: gümrük vergisinin Diyarbakır'da alınmak istenmesidir. Çıkan sorunlar Diyarbakır'dan transit geçen mallardan gümrük alınmaması, sadece "*bac-ı ubur*" adı altında bir vergi alınmasıyla çözülmüştür⁴⁸.

Diyarbakır'da bir paşa konağı ve bu konağa bağlı ahırların olduğu ve burada süvarilerin cirit oynayarak eğitim yaptıkları Avrupalı seyyahların dikkatini çekmiştir. Diyarbakır valisinin üç tuğlu paşalık payesine sahip olduğu ve şehirdeki 10.000 askerin 500 tanesinin Türk süvarisi, geri kalanın da Türk ve Arnavutlardan oluşan piyadeler olduğu seyyahlar tarafından kaydedilmiştir⁴⁹.

2.3. TANZİMAT'IN DİYARBAKIR'DAKİ YANSIMALARI

Osmanlı Devleti, III. Selim'le yeniliklere girişmiş ve pek çok alanda yenilikler yapmaya çalışmıştır. Daha sonra III. Selim'in tahtan indirilmesiyle yerine II. Mahmut geçmiş ve yeniliklere kaldığı yerden devam edilmiştir. Yeniliklerin hiç kuşkusuz temel gayesi Osmanlı'yı bulunduğu durumdan kurtarıp eski gücüne kavuşturmaktır. Bunun için Osmanlı Devleti geniş yelpazeli ıslahat girişiminde bulunmuş ve Sultan Abdülmecit Dönemi'nde Gülhane Parkı'nda Tanzimat Fermanı'nı yayımlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğu Tanzimat'ı ilan ederek yeni bir

⁴⁷ Sarı, a.g.m., s.867.

⁴⁸ Bac-ı Ubur: Yabancı bir ülkeden getirilerek başka bir ülkeye götürülmekte olan ve Osmanlı topraklarından geçirilen mallardan alınan vergidir. Bkz. Yılmazçelik, a.g.e., s. 314-315.

⁴⁹ Yalçınkaya, a.g.m., s.210.

evreye girmek için kolları sıvamış ve kısa süre içerisinde ülkeyi içinde bulunduğu durumdan kurtarıp eski gücüne kavuşturmayı istemiş, Osmanlı'nın bu düşüncesi halkı ümitlendirmiştir.

Osmanlı, Tanzimat'la halkın can, mal ve namus güvenliğini sağlayıp herkesin gelirene göre vergi alacağını söyleyince halk arasında bu yönde bir beklenti oluşmuştur. Tanzimat Fermanı gayrimüslimleri de ilgilendirdiği için onların kanaat önderlerini, voyvodalarını, muhassıllarını ve Avrupa basınıını fazlasıyla memnun etmiştir. Ancak bu durum mültezimler, ayanlar, sarraflar, Müslüman halk ve ulema gibi bazı kesimlerin tepkisine neden olmuştur⁵⁰. Anayasal hükümler kısa süre içerisinde Anadolu'da uygulamaya konulmuştur. Bu hükümler 1840 yılından itibaren Anadolu'nun eyaletlerinde uygulanmaya başlanmıştır.

Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerin hangi şekilde gerçekleşeceğini gösteren herhangi bir kapsamlı program olmadığı için Tanzimat, uygulanmaya başlandığında başta Diyarbakır olmak üzere ülkenin pek çok yerinde tepkiyle karşılanmış, Tanzimat'ın getirdiği; idari, askeri, hukuki ve ekonomik ıslahatlar ülkenin tamamında uygulanamamıştır. Bunun için Tanzimat yeniliklerini hükümet önce; merkeze yakın, denetimi kolay, Edirne, Bursa, Ankara, Aydın, İzmir, Konya ve Sivas gibi yerlerde mal, mülk ve nüfus sayımı yaparak uygulamaya çalışmıştır. Ancak Tanzimat Dönemi'nde Diyarbakır ve Erzurum bölgeleri sıkıntılı olduğu için halkın yenilikleri kabul etmesi pek kolay olmamış ve bu yenilikler 1845 yılında uygulanabilmiştir.

Diyarbakır'da yeniliklerin kabul görmeye başladığı çeşitli olaylardan anlaşılmaktadır. Zira 1845 yılının Mart ayında Bağdat Valisi İsmail Paşa Diyarbakır'a atanmış ve buradaki gelişmeleri gözlemledikten üç ay sonra İstanbul'a gönderdiği bir yazıda, bölgede sık sık ayaklananların, bu tür davranışlarından vazgeçtiğini, halkın yenilikleri benimsediğini ve yeni yönetim biçiminden hoşnut olduğunu belirtmiştir. Sultan Abdülmecit, İsmail Paşa'nın gönderdiği bu yazıdan çok memnun olmuş olmalıdır ki Diyarbakır valisi ve defterdarını mükâfatlandırmıştır. Tanzimat'ın Diyarbakır'da uygulanmaya başlanmasıyla birlikte Cizre ve Midyat'ın

⁵⁰ Mustafa Sarıbyık; "Tanzimat'ın Diyarbakır ve Yöresinde Uygulanması ve Önündeki Engeller", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediöldüz, Kertsin Tomenendal, C. I, Ankara 2008, s. 254.

yapılan düzenlemeyle Diyarbakır'a bağlanması hükümetçe uygun görülmüştür. Ancak Musul Valisi Mehmet Paşa bu karara karşı çıkarak buraların Musul'a bağlanmasını istemiştir. Cizre ve Midyat halkı ise Diyarbakır'a bağlı kalmayı ve Bedirhan Bey'i yönetici olarak görmeyi istediklerini ifade etmişlerdir⁵¹.

Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden birisi de Tanzimat Fermanı'na kadar geçen süre içerisinde valilerin yanı sıra şehir yönetiminde önemli rol oynayan mütesellim ve voyvoda gibi yöneticilerin 1840'tan sonra Diyarbakır yönetiminde söz sahibi olamamaya başladıkları görülmüştür. Diyarbakır eyaletinde yeniliklerden sadece yönetim ile ilgili olanları uygulanabilmiştir. Osmanlı Devleti 1842 yılındaki idari düzenleme ile ülke yönetiminde eyalet-sancak-kaza şeklinde yeni bir idari teşkilatlanmaya gitmiş, eyalet valilerinin yetkilerini büyük ölçüde sınırlamış, sancak yönetiminde kaymakam; kaza yönetiminde ise kaza müdürleri ön plana çıkmaya başlamıştır. Osmanlı ülke yönetiminde müşirliklerin oluşturulmasına kadar geçen süre içerisinde Diyarbakır eyaletinin idari teşkilatlanmasında, ülke yönetimine paralel olarak önemli bir değişiklik söz konusu olmamıştır.

Bu dönemde; Diyarbakır müşirliği oluşturulmuş ve müşirliğe Sadullah Paşa getirilmiştir. Ancak daha sonra halkın memnuniyetsizliğinden dolayı Sadullah Paşa görevden alınmıştır⁵². Bu dönemlerde Diyarbakır'a birçok müşir görevlendirilmiştir. Diyarbakır Eyaleti müşirliğine 1845 yılında İsmail Paşa getirilmiştir.

Tanzimat uygulanmaya başlanınca bazı gruplar buna tepki göstermiş ve ayaklanmışlardır. Ayaklananların başında Nesturiler gelmektedir. Diyarbakır'daki misyonerler bölgeye nifak tohumları ekerek Nasturilerin Bedirhan Bey'e karşı isyan etmelerini sağlamışlardır. Bedirhan Bey, Nasturilerin isyanını bastırınca Nesturiler; Musul bölgesine kaçmışlardır. Bedirhan Bey'in Nesturiler üzerine yaptığı harekât Osmanlı İmparatorluğu'nu Batılı devletler karşısında zor duruma düşürmekle kalmamış, Musul'daki Nasturilerin misyonerler üzerinden Osmanlı'ya baskı kurmalarına neden olmuştur⁵³.

Diyarbakır 1845 yılında Tanzimat'a dâhil edildikten sonra yeniliklerin

⁵¹ Musa Çadırcı; "Genel Çizgileriyle 19.Yüzyılda Diyarbakır (Bazı Gözlemler)", *Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*, 27-28 Ekim, Nehir Matbaacılık, Ankara 2000, s.144-145.

⁵² Yılmazçelik, a.g.e., s.182.

⁵³ Cabir Doğan; *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1849)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi SBE Basılmamış Doktora Tezi, Afyon 2010, s.67;; ayrıca, Bkz. Sarıbyık, a.g.m., s.262.

uygulanmaya çalışıldığını görüyoruz. Bu nedendir ki yurtluk ve ocaklık olarak kullanılan toprakları işleyenlerin yeniliklere karşı çıktığı aşikârdır. Bedirhan Bey'in ayaklanması bastırıldıktan sonra, Diyarbakır Eyaleti'nin yeniden yapılandırıldığını; Van, Muş, Hakkâri, Cizre, Batman ve Mardin kazaları ile birleştirildiğini ve yeni bir eyalet oluşturulduğunu görmekteyiz. Esat Paşa bu yeni eyaletin valiliğine getirilmiştir⁵⁴. Tanzimat'ın Diyarbakır'da uygulanmaya başlanmasından sonra Diyarbakır'da mülki yapılanma birkaç kez değişmiştir⁵⁵. Nitekim 19 Ocak 1848 tarihli fermanla, bölgede yeni bir idari teşkilatlanmaya gidilmesinin başlıca sebebinin vergi tahsilinde karşılaşılan sorunlar olduğu belirtilmiştir. Ama asıl sorunların başında o dönemde Hakkâri'nin dağlık bölgelerinde oturmakta olan Nesturilerin vergi vermek istememeleri gelmekteydi. Nesturiler vergi vermek istemeyince Bedirhan Bey'e karşı isyan etmiş ve isyan kısa süre içerisinde bastırılmıştır. Nesturilerin ileri gelenlerinden bazıları kaçarak Musul valisine sığınmışlardır. Bu isyanların bastırılması daha önce bölgeye misyoner gönderen İngiltere'nin tepkisini çekmiş ve Musul Konsolosluğu aracılığı ile olayları abartarak Bedirhan Bey'i İstanbul'a şikâyet etmiş bu vesileyle Bedirhan Bey'in cezalandırılmasını istemiştir⁵⁶. Her ne olursa olsun Osmanlı Devleti vergileri almaktan vazgeçmemiştir. Osmanlı Devleti, Diyarbakır 1845 yılında Tanzimat'ta dâhil edildikten sonra o güne kadar şehirde toplanmayan ve bakaya bırakılan büyük oranda verginin, yeni yönetim tarafından kısa sürede toplanmasını istemiştir. Bu vergi yeni yönetim tarafından toplanmıştır⁵⁷.

⁵⁴ Yılmazçelik, a.g.e., s.184.

⁵⁵ Bülent Çukurova, Bülent Erantepli; "XIX. Yüzyılda Diyarbakır'ın Sosyal ve İdari Yapısı", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. II, Ankara 2008, s.355.

⁵⁶ Doğan, a.g.t., s.71-75. Ayrıca Bkz. Çadırcı, a.g.m., s.145.

⁵⁷ Yılmazçelik, a.g.e., s.185.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBAKIR'IN İDARİ VE FİZİKİ YAPISI

1. DİYARBAKIR'IN İDARİ YAPISI

1.1. İDARİ YAPISI

Doğu Anadolu, 1515 Çaldıran zaferiyle Osmanlı topraklarına katılınca bölgenin ileri gelenlerinden olan İdris-i Bitlisi, Yavuz Sultan Selim tarafından bölge sorumlusu haline getirilmiştir. Osmanlı Devleti Çaldıran Savaşı'ndan sonra Diyarbakır merkez olmak üzere Musul, Bitlis, Harput, Dersim ve Çapakçur'u içine alan geniş bir eyalet oluşturmuştur⁵⁸. Bu dönemde Diyarbakır Eyaleti sınırları içerisinde birçok hükümet sancağı ve sancak (liva) oluşturulmuştur. Böylelikle; Hazro, Cizre, Eğil, Tercil, Palu, Genç gibi sancak hükümetleri; Çermik, Sağman, Hasankeyf, Pertek, Mazgirt, Çemişgezek, Harput, Siverek, Kulp, Atak, Ergani, Mihrani, Çapakçur, Siirt, Görgil, Ağakis, Meyyafarikin, Bothan, Zilan, Bepan, Nusaybin, Akçakale, Sincar, Zaho ve Hemkürdkan gibi yerler ise sadece sancak teşkilatı içerisinde yerini almıştır⁵⁹.

Diyarbakır Eyaleti'nin içerisindeki sancaklar zaman zaman değişmekle birlikte, bu değişiklikler 1864 Vilayet Nizamnamesi'ne kadar devam etmiştir. 1864 Vilayet Nizamnamesi'yle eyalet sistemi kaldırılmış yerine ise vilayet sistemi getirilmiştir. Diyarbakır da bu sistemin doğudaki en büyük vilayeti haline gelmiştir. Diyarbakır'ın Vilayet Nizamnamesi'nden sonraki idari yapısında birtakım değişiklikler olmuştur. Bu değişiklikler ancak 1867 yılında etkisini gösterebilmiş ve Diyarbakır tam olarak vilayet haline getirilmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda 1869 yılında Diyarbakır merkez sancağının mutasarrıfı Ali Paşa olarak tespit edilmiştir. Merkez mutasarrıflığa 1883 yılında Hurşit Efendi getirilmiş ancak, Diyarbakır'ın merkez mutasarrıflığının 1885 yılında kaldırıldığı görülmüştür⁶⁰.

Diyarbakır, 1867 yılında vilayet haline getirildikten sonra; Diyarbakır merkez

⁵⁸ Bayram Kodaman; *Sultan II. Abdulhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s.12

⁵⁹ Kodaman, a.g.e., s.14.

⁶⁰ Palalı, a.g.t., s.129.

Sancağı, Ma'muratülaziz, Mardin ve Siird (İs'ird) sancaklarından oluşmuştur. Bu sancakların başlıca kazaları ise; Siverek, Lice, Behramki, Harput, Ergani, Arabkir, Malatya, Hısn-ı Mansur, Palo, Midyat, Cizre, Bervade (Pervari) ve Garzan gibi kazalardır⁶¹.

1867 yılında yapılan vilayet taksiminde Malatya, Ma'muratülaziz sancağına bağlı bir kaza iken 1869 yılındaki idari taksimatta Malatya sancak haline getirilmiştir. Diyarbakır, 1870 yılında; Kiki Türkmen, Ma-Abukur, Behramki, Garb, Metinan, Karakeçi, Bucak, Ergani, Çermik, Çüngüş, Eğil, Deyrik, Viranşehir, Kiki Cerkan ve Kiki Halcan nahiyesi gibi nahiyeleri bünyesinde barındırmaktadır⁶².

Diyarbakır vilayetinin 1877-1878 yıllarındaki valisi Ahmet Tevfik Paşa olup mevki kumandanı Ömer Bey, Alay beyi ise Mehmed Bey'dir. Bu tarihlerde Diyarbakır vilayet idare meclisinin üyeleri; Rum murahhas vekili Dimitri Efendi, Protestan Piskoposu Tomas Efendi, Keldani Metropolit Abduşşü Efendi, Evkaf Muhasebecisi Sadık Efendi, Süryani Patriği Vekili Mirza Efendi ve Hacı Mesud Efendi gibi kişilerdir. Yine bu tarihlerde Diyarbakır belediye meclisi üyeleri; Reis Hüseyin Bey, azalar: Hacı Abiş Ağa, Abdulhamid Efendi, Abdulkadir, Mansur, Bedros, İshak, Katib Mustafa, Sandık Emimi Karabet, Başmühendis Mösyö Siter, Memleket Tabibi Vekili Melkan Efendi'lerdir.

1877-1878 yıllarında Diyarbakır'ın sancakları şunlardan ibarettir:

- 1- Diyarbakır merkez sancak
- 2- Malatya sancağı
- 3- Siird sancağı
- 4- Mardin Sancağı'dır⁶³.

1877-1878 yıllarında Diyarbakır'ın kazaları: Amid, Lice, Silvan, Akçadağ, Hısn-ı Mansur, Kâhta, Şirvan, Rızvan, Garzan, Sason, Eruh, Midyat, Cizre, Şırnak, Avine, Besni'dir⁶⁴.

1877-1878 yıllarında Diyarbakır'ın nahiyeleri: Şark, Garb, Behramki, Derik,

⁶¹ Salname-i Diyarbakır (H.1294), s.45.

⁶² Palalı, a.g.t., s.96-97.

⁶³ Salname-i Diyarbakır (H.1294), s.46.

⁶⁴ Salname-i Diyarbakır (H.1294), s.103.

Piçar, Zıktı, Hani, Hazro, Kulp, Hekimhan, Besni, Zıravkan, Şiro, Gerger, Zırki, Hizan, Beşiri, Hıyan, Bervan, Dirkol, Hams, Hasankeyf, Savur, Ömerkan ve Hacı Behram'dır⁶⁵.

1881-1882 yıllarında Diyarbakır vilayet valisi Samih Paşa'dır. Diyarbakır vilayet idare meclisinde şu üyeler yer almaktadır: Hacı Mesud Efendi aza Keşişyan Mihail, Minasyan Ohannes, Said Galib, Hacı Mehmed Ağa. Jandarmanın alay meclisinde; Reis Jandarmanın Miralayını Mehmed Raşid Bey, Jandarmanın Binbaşısını İzzet Ağa ve Yüzbaşı İsmail Efendiler jandarmanın işlerine bakmaktaydı. Bu tespitlerin dışında vilayette; Adliye Dairesi, Hukuk Dairesi, Ceza Dairesi, Mektub-i Kalem-i, Evrak Odası, Ahlak Komisyonu, Evkaf Dairesi, Telgraf Müdürlüğü, Tahrir Vergi İdaresi, Muhasebe Kalem-i, Sıhhiye Memuriyeti ve Muhasebe Kalem-i gibi idari kurumlar bulunmaktaydı⁶⁶. Bu kurumlarda Müslümanların dışında gayrimüslimlerden; Tomas, Bedon, Kirkor, Ohannes, Agop, Mardos, Keldani Metropolitidi Abdüşşüyu ve İrmuş Efendi gibi birçok kişi görev almaktaydı⁶⁷. Diyarbakır'ın merkezinde bunlar görülürken vilayetin 1881-1882 yıllarındaki sancak, kaza ve köylerinde herhangi bir değişiklik olmadığı görülmüştür.

1884-1885 yıllarında vilayet idare meclisinin üyeleri değişmiştir. Bu tarihlerdeki idare meclisinin üyeleri; Feyzullah Raif Efendi, Hacı Seyfullah Efendi, Süleyman Sabit Efendi, Kazazyan Osib Efendi, Minasyan Ohannes Efendi ve Dişçekyan Karabet Efendilerdir. Bu yıllarda Diyarbakır vilayetinin bünyesinde; Diyarbakır merkez sancak, Ergani Maden sancağı ve Mardin sancağı bulunmaktadır⁶⁸.

1890-1891 yıllarında Diyarbakır valisi Hasan Refik Efendi'dir. Vilayetin idare meclisinde; Abdulkadir Paşa Mir-i miran, Defterdar Hacı Seyfullah Efendi Salise, Müftü Mesud Beyefendiler ve gayrimüslimlerden ise; Kazazyan Osib ve Keşişyan Mihail Efendiler yer almıştır⁶⁹. Bu kişiler Diyarbakır'ın idaresinden sorumlu kişilerdir.

1890-1891 yıllarında Diyarbakır vilayetinin; Diyarbakır merkez sancağı,

⁶⁵ Salname-i Diyarbakır (H.1294), s.103-106.

⁶⁶ Salname-i Diyarbakır (H.1300), s.135,138.

⁶⁷ Salname-i Diyarbakır (H.1300), s.141,145.

⁶⁸ Salname-i Diyarbakır (H.1302), s.222.

⁶⁹ Salname-i Diyarbakır (H.1305), s.31.

Mardin ve Maden sancaklarından oluştuğunu görmekteyiz. Daha önceki yıllarda rastlanılan Malatya ve Ergani sancaklarına bu tarihlerde rastlanılmamıştır.

1890-1891 yıllarında Diyarbakır vilayetinin kazaları şunlardır: Lice, Silvan, Siverek, Derik, Hamidiye, Hani, Hazro, Mihrani, Cizre, Midyat, Nusaybin, Avine, Silopi, Hasankeyf, Ergani, Eğil, Palu ve Çermik'tir.

Diyarbakır'ın 1890-1891 yıllarında tespit edilen nahiyeleri; Şark, Kika, Türkan, Garb-ı Ömerkan, Behramki, Beşiri, Yenişehir, Karakeçi, Karacadağ, Çem-i Garb, Burhan, Hoşin, Mahal, Metinan, Karabegan, Çüngüş, Ğurs, Nevahi-i Erbaa'dır⁷⁰.

1893-1894 yıllarında Diyarbakır'ın valisi Sırrı Paşa'dır. Vali Sırrı Paşa'nın başkanlığında toplanan idare meclisinin üyeleri şunlardır: Ahmet Hilmi Efendi, Arif Efendi, Oseb Efendi, Hacı Mesud Efendi, Hacı Abdulkadir Paşa⁷¹, Tomas Efendi⁷², Başkâtip Ohannes Efendi ve Fevzi Efendilerdir⁷³.

Diyarbakır İdare Meclisinin dışında bu tarihlerde pek çok kurum ve kurum yöneticileri varlığını sürdürmüştür. Bunlardan birkaçı; Meclis-i İdare Vilayet Kalemi, Muhasebe Kalemi, Mektubi Kalemi, Evrak Kalemi, Vilayet Sicili Ahval Komisyonu ve bu komisyonun Müdürü Zülfikar Efendi⁷⁴, Nafia Komisyonu, Bidayet Kalemi, İcra Dairesi, Heyeti Talimiye, Vergi İdaresi, Nüfus Nezareti, Defter-i Hakani Kalemi, Ziraat Bank Şubesi, Evkaf Dairesi ve Evkaf Muhasebecisi Rüştü Efendi⁷⁵, Telgraf Posta İdaresi ve Meclis-i Tahkikat'tır⁷⁶. Yine incelediğimiz tarihler arasında 593 numaralı Diyarbakır Şer'iyeye Sicili'nde Diyarbakır Belediyesi'nin meclis üyelerine rastlanılmıştır. Belediye meclis üyeleri; Reis Talat Efendi, Belediye Kâtibi Necip Efendi, belediye başkâtibi Mustafa Efendidir⁷⁷. Belediye azalar: Emin Efendi, Rıfat Efendi, Hacı Zübeyir Efendi, Hacı İbrahim Ağa, Semeryan Kara Gözü Efendi, Belediye Başkâtibi Mustafa Efendi, Sabri Efendi, Rumıyan Andon Efendi, Hacıyan Artın Efendi, Cerrah Ali Efendi, Aşı Memuru Osman Efendi, Müfettiş

⁷⁰ Salname-i Diyarbakır (H.1305), s.62.

⁷¹ Salname-i Diyarbakır (H.1305), s.113.

⁷² Diyarbakır Şer'iyeye Sicilli Milli Kütüphane nr: 593. s.111.ad.202.

⁷³ Diyarbakır Şr. Sc., nr: 593. s.1.ad.6.

⁷⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr: 593, s.2.ad.8.

⁷⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr: 593, s.127.ad.122.

⁷⁶ Salname-i Diyarbakır (H.1308), s.1.

⁷⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr: 593, s.149.ad.157.

Mehmed, Aza Ömer Efendi ile Tomas Efendi gibi kişilerdir⁷⁸. 593 numaralı Diyarbakır Şer'iyeye Sicili'ne göre; 1893-1894 yıllarında Diyarbakır maliyesinden sorumlu kişiler; defterdar Zülfü oğlu Ali Efendi⁷⁹, Beytülmal Emmini Mustafa Asım Efendi ve Bitlis Komiseri Miri Efendilerdir⁸⁰. Bu dönemde Diyarbakır'ın Kapan Müdürü Hacı Murtaza Efendi'dir⁸¹.

1.2. KAZALAR

Anadolu coğrafi konumu nedeniyle binlerce yıldır pek çok medeniyette ev sahipliği yapmış bir coğrafyadır. Bu niteliği Anadolu'daki yer adlarının her birisinin geçmişten izler taşımasını beraberinde getirmektedir. Eski dönemlerde yaşamış olan uygarlıklardan günümüze gelen ve bazen zaman içerisinde söylenişleri oldukça farklılaşmış durumdaki yer adları birinci kısmı oluştururlar. Diğer bölümünü ise Türkçe adlar meydana getirmektedir. Ancak kimi yerlerde Türkçe olmayan yahut olmadığı düşünülen yer adları da mevcuttur. Bir başka ifade ile Anadolu'da yaşayan toplulukların yaşadıkları mekâna verdikleri adların bir kısmı da varlığını hemen hemen hiç değiştirmeden günümüze kadar gelmiştir⁸². Osmanlı'nın taşra teşkilatında sancaklardan sonra kazalar önemli yer almaktaydı. Bu vesileyle Osmanlı'nın önemli vilayetlerinden olan Diyarbakır'ın 1893-1894 yıllarındaki kazaları hakkında bilgiler vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz. 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde ismi geçen kazalar şunlardır⁸³.

Tablo-6 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Kazaları

Avine	Garzan	Mihrani
Balad	Garzan	Nusaybin
Cizre	Hasankeyf	Palu

⁷⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr: 593, s.51, 109, 110, 118-119, 146-149. Ayrıca, Bkz. Salname-i Diyarbakır (H.1308), s.113-120.

⁷⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr: 593, s.126.

⁸⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr: 593, s.109.ad.198.

⁸¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr: 593, s.98.

⁸² Harun Tunçel; "Türkiye'de İsmi Değiştirilen Köyler" Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10. Sayı. 2. Elazığ 2000, s.26.

⁸³ Diyarbakır Şr. Sc., nr: 593, s.56, 58, 62, 69,74, 91, 177.

Çermik	Hazro	Silopi
Derik	Lice	Silvan
Eğil	Midyat	Siverek

1.3. NAHİYELER

Osmanlı Devleti'nin taşra teşkilatının vilayet, sancak ve kazalarından sonra nahiyeler gelmektedir. Nahiyeler, bir şehrin idari yapısının aydınlatılmasında önemlidir. Bu nedenle Diyarbakır şehrinin nahiyeleri hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgiler verilirken de Diyarbakır'ın 593 Numaralı Şer'iyet Sicili ve Vilayet Salnameleri esas alınmıştır. Bu kaynaklara göre Diyarbakır vilayetinin 1893–1984 yıllarındaki nahiyeleri şunlardır⁸⁴.

Tablo-7 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Nahiyeleri

Azber	Habab	Leğen
Basabrin	Hani	Mehal
Behramki	Hanya	Metinan
Beşiri	Hasankeyf	Mihrani
Bismil	Hazro	Mihrgan
Bucak	Hoşin	Ömergan
Burhan	İlyan	Piçar
Çim Arab	Karabegan	Selvan

⁸⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.48-49, 52-54, 66-67, 76-77, 86-87, 94-95, 118-119, 146-147, 172-173, 190-191, 192-194 Ayrıca, Bkz. Salname-i Diyarbakır (H.1308), s.140,142,151,153. Bkz. Zıktı: Genç Kazasına bağlı nahiyedir. Günümüzde ise Çaytepe beldesi olarak varlığını devam ettirmektedir. Palalı, a.g.t., s.102-104.

Çüngüş	Karacadağ	Sivan
Derik	Karacur	Şark
Deyrik	Karakeçi	Şeyh Dodan
Eğil	Karaz	Vişin
Galib	Kasır	Yenişehir
Garb	Kerboran	Zeran
Gerhal	Kiki	Zıkti
Güran	Kulb	Zoren

1.4. KÖYLER

Köy adlarının verilmesinde etkili olan faktörler göz önüne alındığında iki temel gruplaşma dikkati çeker. Bunlardan ilki köy adlarının yakınlardaki dağ, tepe, göl, akarsu, toprak, bitki örtüsü vb.nin özelliklerinden ya da doğrudan bunların adından esinlenerek, doğal çevre elemanlarına göre adlandırılması, diğer grubu ise insan, aşiret, soy, çeşitli olaylar vb.den etkisi yahut esinlenmesiyle beliren, beşeri özellikler taşıyan, köy adları oluşturur⁸⁵.

İncelediğimiz tarihler arasında idari yapıda kaza ve nahiyelerden sonra gelen köyler idari yapıyı tamamlamaktadır. Bu tarihlerde Diyarbakır'a ait köylerin bilinmesi idari yapı açısından önemli olduğu kadar, yer isimleri araştırmalarında da önem arz etmektedir. Çünkü hızla gelişen hayat şartları ve kentleşme, bazı yerleşim yerlerinin tamamen ortadan kalkmasına hatta bazı yerlerin isimlerinin unutulmasına neden olmaktadır. Bu da yeni neslin atalarının yaşadığı yerlerden habersiz kalmasına yol açmaktadır. Bu durumun ortadan kaldırılması için köy isimlerinin tespit edilmesinin son derece önemli olduğu kanaatindeyiz. Bunun için 1893–1894 yıllarında Diyarbakır merkez köyleri bu çalışmada belirtilmiştir⁸⁶.

⁸⁵ Tunçel, a.g.m., s.26.

⁸⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.110-111, 134-137, 142-143, 150-151, 160-161, 164-165, 176-177-179. Ayrıca, Bkz. Yılmazçelik, a.g.e., s.164.

Tablo-8 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Köyleri⁸⁷

Abdullah Paşa	Hafız	Münirli
Aliykari	Hamza Payesi	Seneti
Asi Harab	Harabbeyan	Serlik
Arabiye	Harabecin	Sersenek
Arzukez	Haydarlu	Sersen
Ayneto	Hermenis	Şahsı
Bakırcı	Kabri	Tatar
Bakos	Kabacık	Tekmiz
Bektaş	Kalecik	Tel-Alo
Beledir	Kankırta	Telhafız
Bezem	Kara	Tezekli
Cankatran	Kara Amedi	Üçkaydı
Çanakçı	Karakelba	Yarımca
Dirmeta	Karakoçlu	Yekine
Diyar	Kayacık	Yenice
Evsel	Kenhan	Zerci
Fekani	Kesani	Zeynikan'ı Kebir
Galib	Koca Kameri	

⁸⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.18-20, 24-25, 28-29, 30-31, 34-35, 38-41, 46-47, 50-54, 54-56, 58-59, 60-62, 64-66, 68-70, 72-74, 76-78, 84-85, 88-89, 92-95, 110-111.

Gerger	Kubbeli	
Geyi	Meryemi Canfedere	
Gürcan	Merciye	
Hacı Hasan	Mezra	

2. DİYARBAKIR'IN FİZİKİ YAPISI

2.1. MAHALLELER

Şehirleri fiziki olarak meydana getiren birimlerin başında mahalleler gelir. Mahalleler ya dini bir yapının etrafında toplanma ya da aynı din, mezhep ve milletten olanların bir arada yaşama gayesi sonucu meydana getirilen fiziki mekânlardır. Bu nedenden dolayı mahalleler, şehirlerin fiziki yapısı için son derece önemlidir. Türklerin şehircilik anlayışı İslam dinine girmelerinden sonra yeni bir evreye girerek mahalle unsuru İslami motiflerle bezenmeye başlamıştır. Osmanlı şehirlerinde toplumsal dayanışma ve mali yardımlaşmanın alt yapısını da mahalleler oluştururdu. İslami motiflerle bezenen Diyarbakır mahalleleri Türk-İslam şehircilik anlayışının özelliklerini en güzel şekilde göstermektedir. İncelenen dönemlerde Diyarbakır'daki mahallelerin isimleri değişmemiştir. 1893-1894 tarihlerinde mahalle isimleriyle daha önceki mahalle isimleri benzerlik arz etmektedir. 1893-1894 yıllarında Diyarbakır vilayetinin tespit edilen mahalleleri şunlardır⁸⁸.

Tablo-9 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Mahalleleri

Abbasan	Abdil Dede
Abdaldede	Ablak
Alican	Avine
Bahaeddin	Baksiyan

⁸⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.122-124, 130-131, 134-137, 140-141, 154-155, 162-167, 172-174, 178-183, 186-187.

Cami Elnur	Cami'üs Safa
Camialtı	Çakal
Çoban	Derviş Hasan
Derviş Hüseyin	Derviş Paşa
Derviş Sabit	Derviş Sayın
Ermeniyan	Fatih Paşa ⁸⁹
Gürhan Alâeddin	Hace Maksud
Hacı Abdurrahman	Hacı Ahmedi
Hacı Ali	Hacılı
Hafız	Hafizzade
Halid Hasan	İkdam Hulusi Arif
İzzeddin	İzzet Camii
Kavası Ahmed	Köprüyan
Küçük Kinisa	Lala Beg
Lala Paşa	Mar Habib
Melahir Hayrice	Melik Ahmed
Memeddin	Meryem-i Kebir
Meryemi Sağır	Meryemun
Molla Hennan	Musabi

⁸⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.18, 19, 20, 22-28, 44, 45, 60, 61, 72-75, 82, 83, 96-98,102-105,

Mustafa Efendi	Müsabi
Rumiyan	Safa
Sarrafi İskender	Sulukiye
Selahaddin	Şeyh Ömer
Şemsiyan	Teyazoğlu
Şeyh Ömer	Yahudiyen
Veled Bey	

Yukarda zikredilen mahallerin bir kısmında sadece Müslümanlar, bir kısmında sadece gayrimüslimler bazılarında ise hem Müslümanlar hem de gayrimüslimler birlikte yaşamışlardır. Müslüman mahalleleri, gayrimüslim ve karışık mahallelerinde yaşayan insanlar huzurlu ve mutlu bir şekilde hayatlarını sürdürmeyi başarmışlardır. Yukarda belirtilen mahaller 593 Numaralı Diyarbakır Şer'iyecilisi'ne göre tespit edilmiştir.

2.1.1. Müslüman Mahalleleri

Yaptığımız çalışmalar neticesinde elde ettiğimiz bilgilere göre 1893-1894 yıllarına ait Diyarbakır şehrinde yaşayan Müslüman halkın yaşadığı mahallelerin başlıcaları şunlardır⁹⁰:

Tablo-10 1893-1894 yıllarında Diyarbakır'ın Müslüman Mahalleleri

Abdiledede	Ablak
Alican	Cami Elnur
Camialtı	Camiüs'sefa
Çakal	Derviş Hasan

⁹⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.18, 19, 20, 22, 38, 39, 82, 83, 96-97, 104, 105, 121, 122, 130, 131, 138-139, 154, 162-166, 172-173, 178, 179.

Derviş Hüseyin	Derviş Sabit
Derviş Sayın	Hacı Ahmedî
Hacı Ali	Hafız
Hafızzade	Memeddin
Mustafa Efendi	Selaheddin
Şeyh Ömer	

Yukarıda belirtildiği üzere 1893-1894 yılları arasında Diyarbakır'la ilgili yapılan tespitlere göre burada on dokuz Müslüman Mahallesi mevcuttur. Bu mahalleler tarihin her döneminde Müslümanların oturdukları yerlerdir. Müslümanların oturdukları mahallelerde Müslümanlar arasında dostluk, kardeşlik ve komşuluk ilişkileri gelişmiş ve insanlar huzur içinde hayatlarını devam ettirmişlerdir.

2.1.2. Gayrimüslim Mahalleler

Diyarbakır şehrinin incelediğimiz dönemlerinde on altı gayrimüslim mahallesi bulunmaktadır. Bu mahallelerde oturanların Hıristiyan (Ortodoks, Katolik, Protestan, Süryani, Nesturi, Keldani) ve Musevi oldukları aynı zamanda Ermeni, Rum ve Yahudi milletlerinden oldukları görülmektedir⁹¹.

Tablo-11 1893-1894 yıllarında Diyarbakır'ın Gayrimüslim Mahalleleri⁹²

Baksiyan	Ermeniyan
Hace Maksud	Köprüyan
Küçük Kinisa	Mar Habib
Meryem-i Kebir	Meryem-i Sağir
Meryemun	Molla Hennan

⁹¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.22, 23, 180, 181. Ayrıca, Bkz. Yılmazçelik, a.g.e., s.47.

⁹² Palalı, a.g.t., s.147.

Musabi	Rumiyan
Sarra İskender	Şemsiyan
Teyazoğlu	Yahudiyān Mahallesi

Diyarbakır Őhrinin gayrimüslim mahalle yapısına baktığımızda her grubun kendi ismiyle anılan yerlerde oturdukları görülmüştür. Nitekim Yahudiler, Yahudiyān mahallesinde; Ermeniler, Ermeniyan mahallesinde; Rumlar, Rumiyan mahallesinde; Şemsiler de Şemsiyan mahallesinde oturmuşlardır. Bu durum yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir.

2.1.3. Karışık Mahalleler

Diyarbakır Őhrindeki mahallelerinin bir kısmında Müslümanlarla gayrimüslimler bir arada kardeşçe yaşamışlardır. Bu mahallelerin her köşesinde farklı milletlerden insanlar hayatlarını sürdürmüşlerdir. Bir arada yaşayan insanlar uzun yıllar olay çıkarmadan birlikte yaşamayı başarmışlardır⁹³.

Tablo-12 1893-1894 yıllarında Diyarbakır'ın Karışık Mahalleleri

Abbasan	Abdildede
Avine	Avize
Bahaeddin	Çoban
Derviş Paşa	Fatih Paşa
Gürhan Alâeddin	Gürhaneddin
Hacı Abdurrahman	Hacılı
İkdam Hulusi Arif	İzzeddin

⁹³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.18, 19, 24-27, 44, 45, 96-99.

İzzet Camii	Kavası Ahmed
Lala Paşa	Melahir Hayrice
Melik Ahmed	Melik Ahmet
Mustafa Efendi	Müsabi
Safa	Sulukiye
Veled Bey	

Yukarda ismi geçen yirmi beş mahallede Müslümanlarla gayrimüslimler birlikte yaşamışlardır. Belirttiğimiz mahallelerde başta İslamiyet olmak üzere Hristiyanlık (Ortodoks, Katolik, Protestan, Süryani, Nesturi ve Keldani) ve Museviliğe mensup insanlar yaşamışlardır.

2.2. CAMİ VE MESCİTLER

Diyarbakır, cami ve mescitler bakımından oldukça zengin bir Osmanlı vilayetidir. Yalnız vilayette yer alan cami ve mescitlerin ayrı ayrı incelenmesi oldukça uzun sayılabilecek bir çalışmayı gerektirecek kadar geniş bir konudur. İncelediğimiz yıllarda şer'îye sicili ve salnamelerde Diyarbakır vilayetinde birçok cami ve mescit adı geçmektedir. Bu camilerden bir kaçı şunlardır.

Cami-i Kebir (Ulu Cami) : Bu caminin ne zaman yapıldığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak evliya Çelebi'ye göre bu caminin Hz Musa Dönemi'nde yapıldığı hakkında genel bir kanaat vardır⁹⁴. Bu cami daha sonra Sultan Melikşah zamanında tekrar inşa edilmiştir⁹⁵. Selçuklulardan sonraki Türk-İslam devletleri döneminde çeşitli eklemeler sonucunda günümüzdeki şeklini almıştır. Osmanlı Devleti zamanında ise bu cami çeşitli tadilatlardan geçmiştir. 1824 yılında halkın yardımı ile iyi bir şekilde tamir edilmiştir. 1839 yılında ise yıldırım düşmesi sonucunda kullanılmaz hale gelen minaresi onarılmış, 1849 yılında ise avlusundaki şadırvan yapılmıştır. Cami-i Kebir Diyarbakır'ın en büyük camisidir. Hanefi, Şafi,

⁹⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s.1119.

⁹⁵ Yılmazçelik, a.g.e., s.51.

kafes bölüm ve kütüphane bölümleri işlektir. İncelediğimiz dönem içerisinde caminin ihtiyaçları vakıflardan ve halkın bağışları sayesinde karşılanmıştır. Mesela 1894 yılının 20 Mayıs'ında Diyarbakır'da ismini açıklamayan bir kişi, Diyarbakır'daki tarlasından elde ettiği sebzeleri kimsesizlere ve caminin ihtiyacı için cami sorumlusu Hacı Nuri Efendi'ye teslim etmiş, caminin sorumlusu Hacı Nuri Efendi ise bu bağışı alarak 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili tutanaklarına bu durumu kaydettirmiştir⁹⁶.

Ali Paşa Cami: Bu cami 1537-1540 yılları arasında Diyarbakır Beylerbeyi Hadım Ali Paşa tarafından yaptırılmıştır. Ali Paşa Camii'nin Şafiler tarafından tamiri yapılmıştır⁹⁷. Murtaza Paşa bu caminin avlusuna bir çeşme yaptırmıştır. Ali Paşa Hamamı başta olmak üzere Ali Paşa Camii'nin pek çok vakfi bulunmaktaydı⁹⁸. Bu caminin 1893-1894 yıllarında imamı başka bir yere gitmiş ve onun yerine 75 guruşla Ali Rıfkı Efendi görevlendirilmiştir⁹⁹. 1894 yılında Ali Paşa Camii için Diyarbakır'da yaşayan Dilaver Bey bir vakıf bırakmıştır¹⁰⁰.

Kara Cami: İlk etapta Gülşeni tekkesi olarak inşa edilmiş daha sonra Şems Efendi adlı bir zat tarafından camiye çevrilmiştir. İncelenen 1893-1894 yıllarında Kara caminin faaliyetlerini sürdürdüğü görülmüştür¹⁰¹. Sarı Saltuk Efendi'nin türbesi Kara Cami'nin yakınlarındadır. Kara Cami 1926 yılında yıkılmıştır¹⁰². Bu cami ismi 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde geçmektedir.

Yukarıdaki camilerin dışında 1893-1894 yıllarında Ömer Camii adında bir caminin faaliyette olduğunu görmekteyiz. Mesela "*Ömer Camii Şerifi İmamına vakf-ı mezkur idaresinden maaş tahsis olunduğu*" hükmü 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde yer almıştır¹⁰³. Belirttiğimiz camilerin dışında; Cami-i Şerif¹⁰⁴, Kadı Camii¹⁰⁵, Teşkal Camii¹⁰⁶, Hanzade Camii, Sultan Sa'sa Camii, İbn-i Sina Camii, Latifiye Camii, Melek Ahmet Paşa Camii, İskender Paşa Camii, Fatih Mehmet Paşa Camii, Hasan

⁹⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.30.ad.58.

⁹⁷ Yılmazçelik, a.g.e., s.67-72.

⁹⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.35.ad.68.

⁹⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.35.ad.68.

¹⁰⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.39.ad.76.

¹⁰¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.89.ad.160.

¹⁰² Yılmazçelik, a.g.e., s.60-61

¹⁰³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.113.ad.205.

¹⁰⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.124.

¹⁰⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.142-143.

¹⁰⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.148.

(Balıklı) Camii¹⁰⁷, Defterdar Camii, Hz Ömer Camii¹⁰⁸, Lala Bey Camii, Şeyh Matar Camii ve Hüsameddin Camii gibi camiler Diyarbakır'da yer almıştır¹⁰⁹.

XIX. yüzyılın sonlarında Diyarbakır vilayetinde çok sayıda mescit olduğu tespit edilmektedir. Diyarbakır'da olan mescitlerin bir kısmı şunlardır¹¹⁰.

Tablo-13 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'ın Mescitleri

Abdal Dede	Ablak
Ahmet Hoca Tekkesi	Bahaeddin
Berberiye	Çakal
Debbağhane	Derviş Hüseyin
Dilaver Paşa	Hacı Abdurrahman
Hacı Büzürk	Hacı Osman
Hamza Bey	Hanzade
Hisarlı	Hüseyin Efendi
İbni Müderris	İç Kale
İmam Akil	İzzeddin
Kastal	Kaşık Budak
Kılbaş	Kışla veya Gülabi Bey
Memeddin	Ömer Şeyh ¹¹¹
Salaş Paşa	Sulukiye

¹⁰⁷ Palalı, a.g.t., s.45-47.

¹⁰⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.113.ad.205.

¹⁰⁹ Yılmazçelik, a.g.e., s.60,61,63.

¹¹⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.38-39. Ayrıca, Bkz. Yılmazçelik, a.g.e., s.67-72.

¹¹¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.113.ad.204-205.

Şeref Çavuş	Şeyh Küçük Said
Tabanoğlu	Taceddin
Ukayl	Yiğit Ahmet ¹¹²

Yukarıda belirttiğimiz mescitlerin bir kısmı 1893-1894 yıllarında faal durumdaydı bir kısmı da Diyarbakır halkı tarafından tamir ettirilerek faaliyete geçirilmiştir. Mesela, bunlardan birisi olan Ömer Şeyh Mescidi'nin Mütevellisi Ahmet Ağa; söz konusu mescidin tamirat ve tadilat işlerini yapmak istediğini belirterek bunun için Diyarbakır'daki Evkaf Dairesi'nden izin istemiştir¹¹³.

2.3. VAKIFLAR

Müslümanlar, Osmanlı hâkimiyetinden önce de Osmanlı hâkimiyetinde de sosyal ve ekonomik faaliyetlerde bulunarak yaşadıkları yerleri şenlendirmişlerdir. Yaşadıkları yerlerde büyük yapılar inşa ederek bu yapılarda İslami motifleri yansıtmaya özen göstermişlerdir. Osmanlı Dönemi'nde resmi kurumların yanında sosyal amaçlı tesisler de inşa edilmiştir. Bu sosyal amaçlı tesislerin başında hiç kuşkusuz ki vakıflar gelmektedir. Nitekim vakıflar, bir toplumun ihtiyaçlarının karşılanmasında, şehrin imar edilmesinde etkilidir. Mesela Sultan Alaeddin adlı bir zatın türbesinin tamiri vakıflar tarafından yapılmak istenmiştir¹¹⁴. İşte bu nedenle Diyarbakır'daki vakıflar İslamiyet'in kabul edilmesinden itibaren XIX. yüzyılın ikinci yarısının sonlarına kadar vakıf kültürünün en güzel örneklerini teşkil etmiştir. Örneğin cami imamlarının maaşı vakıflardan karşılanmıştır. Nitekim Diyarbakır 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde; "*Ömer Cami-i şerifi imamına vakfı-ı mezkur iradesinden maaş tahsis olunduğunda*" hükmü vakıfların ekonomide aktif olduklarını az da olsa göstermektedir¹¹⁵. Vakıfların, Diyarbakır'ın sosyal ekonomik yapısına katkı sağladığı bir gerçektir. Mesela halktan olan ve Diyarbakır'da oturan

¹¹² Hatip Yıldız; "Diyarbakır Valisi Mehmed Halid Bey'in Beş Yıllık İcraatı Ve Hazırladığı Rapor", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. II, Ankara 2008, s.394. Ayrıca, Bkz. Palalı, a.g.t., s.49-50.

¹¹³ Diyarbakır, Şr. Sc., nr:593, s. 19.ad.37, 20, 26-27, 44-45, 96-97.

¹¹⁴ Diyarbakır, Şr. Sc., nr:593, s.127.ad.122.

¹¹⁵ Diyarbakır, Şr. Sc., nr:593, s. 113.ad.205.

“Yunus Efendi Yüncüler çarşısında bulunan bir yüncü dükkânından bil müzayede terekeden 6000 gurusunu cami-i vakfına” bırakmıştır¹¹⁶. Yine “Ahmed Hilmi Efendi iş bu Şahadetnamede muharrer bir bab-ı hanesini vakfın hissesine” bıraktığı hükmü deftere kaydedilmiştir¹¹⁷. 593 Numaralı Şer’iye Sicili’ne göre; 1893-1894 ve 1895 yıllarında Diyarbakır’da faaliyet veren vakıflar şunlardır:

- 1- Hacı Kebir Vakfı
- 2- Hayrizade Vakfı
- 3- Hamzabey Vakfı
- 4- Dilaverbey Vakfı
- 5- Şeyh Yunus Efendi (Şeyh Yunus Efendi Vakfını Seyyid Saadettin Caferi Hazretleri için vakfetmiştir.)
- 6- Himmet Vakfı
- 7- Baba Abdurrahman Vakfı
- 8- İbrahim Paşa Vakfı
- 9- Zenan Vakfı
- 10- Kadı Cami-i Şerif Vakfı
- 11- Kuşdili Değirmen Vakfı
- 12- Katib Celil Efendi vakfı
- 13- Tahir Bey Vâkfi
- 14- Hazmiye Vakfı (Hazmiye Vakfı Mütevelli Hacı Mesut Efendi)’dir¹¹⁸.

Diyarbakır merkezde bulunan bu vakıfların dışında kaza ve nahiyelerde de vakıfların olduğu görülmüştür. Mesela Gerhal nahiyesi Vakfı’nın faal olduğu 593 Numaralı Şer’iye Sicili’nde görülmüştür¹¹⁹.

Yukarıda tespit ettiğimiz vakıfların asli fonksiyonları ibadet yapılabilecek dini yerleri ortaya çıkarmaktır. Bu dini yerler cami, mescit ve tekke gibi yapılardır.

¹¹⁶ Diyarbakır, Şr. Sc., nr:593, s.115.ad.206.

¹¹⁷ Diyarbakır, Şr. Sc., nr:593, s.167.ad.192.

¹¹⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.192-193.ad.6. Ayrıca Bkz. Yılmazçelik; a.g.e., s.49.

¹¹⁹ Diyarbakır, Şr. Sc., nr:593, s. 119.ad.212.

Vakıfların ibadet yerlerinin dışında; eğitim kurumlarının inşası ve eğitim kurumların ihtiyacının karşılanması ve şehirdeki sosyal yapılarının ihtiyaçlarının karşılanması gibi görevler üstlendiği de görülmektedir. Mesela Cami-i Kebir Hamamı muhtacı tamir olunacak paraların vakıflardan karşılandığı hükmü 593 Numaralı Şer'îye Sicili'nde yer almıştır. Mesela Kasap Ahmet Ağa'nın Yakut Vakfı'nın tamirini yaptırmak istediğini Diyarbakır Şer'îye Mahkemesi'nden istemiştir¹²⁰. Yine Diyarbakır'da yaşayan Müslüman halktan Hacı Hüseyin ölmeden önce vakıflara “*Hacı Hüseyin'in vefatından cami-i mezkûrun sarf olunmak üzere 4 aded yüzlük Osmanî altını*” bırakmak istediğini vasiyet etmiştir¹²¹. Vakıfların tamir ve tadilatı için yetkililer bazen araştırma yapılmasını istemiştir. Mesela “*Hazmiye Vakfı'nın 20 bab dükkânın tamiri hakkında Mütevelli Hacı Mesud Efendi, dilekçe verilmiş ve yapılan araştırmalar sonucunda gerekli miktar 19647 buçuk guruş olarak tahmin*” edilmiştir¹²².

Diyarbakır'daki vakıflar hayır faaliyetlerini yürütmek için birtakım kuruluşlar inşa etmiş ve bu kuruluşlar vasıtasıyla halka karşılıksız hizmet sunmuşlardır. Diyarbakır'da maddi açıdan güçlü ve büyük vakıfların çoğunda Diyarbakır halkına yemekler dağıtılmıştır. Küçük vakıfların bir kısmında ise yemek dağıtma işinin cuma ve bayram günlerinde yapıldığı görülmektedir. Diyarbakır vilayetinde bulunan vakıflar; ekmek, pirinç, nohut, yağ, salça ve et gibi yemeklik malzemeleri almaktaydı¹²³.

Sonuç olarak Diyarbakır vilayetindeki vakıflar vilayetin gelişiminde ve insanların ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli roller üstlenmiştir. Vilayetteki büyük mimarı eserlerin tamamına yakını vakıflar tarafından inşa edilmiş ya da bakımı bu kurumlarca üstlenilmiştir. Vakıflar, Diyarbakır ekonomisini de canlı tutmuşlardır. Hatta vakıflar, çok fakir olanlara maddi ve manevi destekte bulunarak fakirlerin umudu olmuşlardır.

2.4. HAMAMLAR

Müslümanlar, temizlenme ve temizliğe çok önem verdikleri için vilayette pek

¹²⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.19, 21, 28, 35, 40, 50, 62, 71, 77, 96.

¹²¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.161.ad.182.

¹²² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s192-193.nr.6..

¹²³ Alpay Bizirlik; “Vakıf Şehir İlişkisine Bir Örnek: XVI Yüzyıl Diyarbakır'ı”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. II, Ankara 2008, s.447.

çok hamam inşa etmişlerdir. Bu durum Diyarbakır vilayetine gelen seyyahların gözünden kaçmamış ve seyyahlar Diyarbakır'daki hamamlar hakkında bazı bilgiler vermişlerdir. 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili ve salnamelerde adları geçen hamamların birçoğu günümüzde yıkılmıştır. İncelenen yıllar arasında Diyarbakır'da faaliyet gösteren hamamlar hakkında aşağıda bilgiler verilmiştir.

Ünlü Türk Seyyahı Evliya Çelebi, Diyarbakır'daki hamamlar; “*Zibille ısınır, hamamlar gayet sıcaktır ve hamamların sayıları çoktur.*” deyip hamamların özelliğinden bahsetmiştir¹²⁴. Yine 1815 yılında Diyarbakır'a giden Buckingham, şehirde yirmiden fazla hamam olduğunu bildirmiş, bunlardan Vahap Ağa, Paşa, Çarşı, Kale, Deva ve As hamamları hakkında bilgiler vermiştir. William Hevde, 1817 yılında Diyarbakır'a giderek buradaki hamamların genellikle siyah mermerden yapıldıklarından, gösterişli ve kullanışlı olduklarını belirtmiştir. Diyarbakır'a giden yabancılar, kentin iç kısmında geniş kapıların yakınında inşa edilmiş olan hamamlardan istifade ettiklerinden bahsetmişlerdir¹²⁵. Diyarbakır'da bulunan hamamların çoğuna Hamravat suyundan su verilmektedir. XIX. yüzyılda Diyarbakır'da bulunan hamamlar aşağıda verilmiştir.

Kadı Hamamı: Kadı Hamamı'nın Diyarbakır'ın en kullanışlı hamamı olduğu belirtilmiştir. Safa Camisi'nin doğusundadır¹²⁶. Kadı Hamamı'nın adını ne zaman ve nereden aldığı hakkında kesin bilgi yoktur. Kadı Hamamı'nın 1893-1894 yıllarında İbrahim Bey Vakfı'ndan olduğu görülmüştür¹²⁷.

Yeni Hamam: Yeni Hamam 22 Ekim 1565 yılında İskender Paşa tarafından inşa edilmiştir. İskender Paşa, bu hamamı İskender Paşa Camisi için vakfetmiştir. Daha sonra bu hamam Çarşı Hamamı adını almıştır. 1913 yılında çıkan yangında hamamın tamamı yanmış ve yerine birçok dükkân yapılmıştır. Yeni Hamam akşama kadar erkeklere ayrılmıştır.

Küçük Hamam: Bu hamam, Melek Ahmet Paşa Camisi'nin doğusundadır.

¹²⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s.1127. Ayrıca, Bkz. Yılmazçelik, a.g.e., s.84.

¹²⁵ Emine Dağtekin; “Osmanlı Döneminden Günümüze Ulaşan Geleneksel Diyarbakır Mimarisi”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. II, Ankara 2008, s.549.

¹²⁶ Yılmazçelik, a.g.e., s.84-85.

¹²⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.80.

Küçük Hamam, Dilaver Paşa Vakfı'na aittir¹²⁸. Zira XIX yüzyılda Diyarbakır'ın en işlek ve en ucuz hamamı, Küçük Hamam'dır¹²⁹.

Deva Hamamı: Deva Hamamı 1540 yılında Hamam-ı Kebir (Büyük Hamam) adını almıştır¹³⁰. Bu hamam Mardin Kapı yakınlarında Abdal Dede Mahallesi'ndedir¹³¹. Deva Hamamı'na girmeden önce soğuk koridora gidilmesi gerekir daha sonra ılık koridordan hamama girilirdi¹³².

Melek Ahmet Paşa Hamamı: Melek Ahmet Paşa Hamamı Melek Ahmet Paşa tarafından 1564-1567 yıllarında yaptırılmıştır¹³³. Bu hamam 1832-1846 yılları arasında tamir edilmiş, işlek hamamlar arasındaki yerini almıştır. Bu hamamın iki kapısı vardır. Bir kapısı cadde yönüne bakar, diğer kapısı ise sokağa bakar. Cadde yönündeki kapıdan erkekler girer, sokak kapısından kadınlar girmektedir¹³⁴.

Diyarbakır Çardaklı Hamamı: Çardaklı Hamamı İbrahim Bey Mahallesi'ndeydi. Bu hamam Hüsrev Paşa Vakfı'ndan olup Diyarbakır'ın en işlek hamamlarından birisidir¹³⁵.

Mirza Bey Hamamı: Mirza Bey Hamamı¹³⁶, XV. yüzyılda Akkoyunlulardan kalmıştır¹³⁷. Bu hamam, Ulu Camii'nin karşısındaki Kumcular Çarşısı'nın karşısındadır. Camii Kebir Vakfı'ndan olup işlek hamamlardan biridir¹³⁸. Mirza Bey Hamamı 1918 yılında yıkılmıştır. Bu hamamların dışında; Behram Paşa, Suakar, Rüstem Paşa, Bıyıklı Mehmed Paşa, Cadde, İçkale, İpek oğlu, Vahap Ağa, Bekir Paşa, Ali Paşa,, Cemşid Bey, Domat, Alaeddin, Hazmiye Hamamı¹³⁹ ve Göceli Hamamı¹⁴⁰ gibi hamamlar Diyarbakır şehrinde mevcuttu. Göceli Hamamı, Melik Ahmet Paşa Mahallesi'ndeydi¹⁴¹.

¹²⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.39.ad.76.

¹²⁹ Yılmazçelik, a.g.e., s.85.

¹³⁰ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s.146.

¹³¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.177.ad.205.

¹³² Dağtekin, a.g.t., s.551.

¹³³ Yılmazçelik, a.g.e., s.86.

¹³⁴ Dağtekin, a.g.m., s.553.

¹³⁵ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s.146.

¹³⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.154.

¹³⁷ Palalı, a.g.t., s.71.

¹³⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.25.

¹³⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.193.nr:7.

¹⁴⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.18.

¹⁴¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.18.

Sonuç olarak Diyarbakır'da bulunan hamamların çok olması beraberinde şehirdeki su olanaklarının da geniş olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Şehirde olan hamamların çoğu vakıflara bağlıdır. Örneğin Diyarbakır'daki “*Hazmiye Vakfı Hamamı*” Hazmiye Vakfı'na aittir¹⁴². Diyarbakır'daki hamamların çoğu öğleye kadar erkeklere ayrılmış, öğleden akşama kadar ise kadınların hizmetine sunulmuştur. Şehirde bulunan hamamlar, kale kapılarının hemen girişinde bulunmaktadır. Bu durumda şehre gelen kim olursa olsun hamamlarda temizlenmiştir. Böylece şehrin hastalıklardan bir nebze de olsa koruduğunu söylenebilir.

2.5. KİLİSE VE MANASTIRLAR

Diyarbakır vilayeti, tarihte pek çok millete beşiklik yapmış coğrafyalardan birisidir. Bu coğrafyada her dönem Müslümanlar, Yahudiler, Yakubiler, Keldaniler, Süryaniler, Şemsiler ve Ermeniler ile birlikte yaşamayı başarmışlardır. Diyarbakır, Osmanlı Devleti hâkimiyetine girdikten sonra bu birliktelik gelişerek devam etmiştir. Osmanlı Devleti, gayrimüslimlere hoşgörülü davranmış ve onların ibadet yerleri açmalarına izin vermiştir. Bu durum Diyarbakır vilayetinde gayrimüslimlere ait pek çok kilise ve manastır açılmasını veya mevcut olanların korunmasını sağlamıştır. XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır'daki kilise ve manastırlar hakkındaki bilgileri, vilayete gelen yabancı seyyahlar vermektedir. Zira bölgeyi ziyaret eden İnciyan, Surp Kiragos ve Surp Sargis kiliselerinden bahsetmiştir. H.Petermann, Surp Kiragos'un Yahudilere, Surp Sargis'in Ermenilere ait olduğundan bahsetmiştir. Yine H.Petermann, şehirde küçük büyüklü toplam dokuz kilisenin olduğuna değinirken bu kiliselerden ikisinin ev içerisinde küçük kilise olduğunu; bir tanesinin de Katolik Ermenilere ait olduğunu bildirmiştir¹⁴³.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da Müslümanlarla birlikte çeşitli dinlere mensup gayrimüslim topluluktan insan yaşamaktadır. Bu topluluklar, Ermeni Gregoryen, Ermeni Katolik, Süryani Kadim, Süryani Katolik¹⁴⁴, Keldani¹⁴⁵, Rum¹⁴⁶, Melkit, Rum Katolik, Protestan ve Yakubilerdir. Bu cemaatlerin her birisi

¹⁴² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s. 193.nr:7.

¹⁴³ Yılmazçelik, a.g.e., s.80.

¹⁴⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.56.

¹⁴⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.60.ad.108.

¹⁴⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.28.

kendilerine ait ibadet yerlerinde ibadet ettikleri göz önünde bulundurulursa Diyarbakır'da pek çok kilise ve manastırın olması muhtemeldir. Diyarbakır'da mukim bulunan gayrimüslimlerden Süryanilerin kendilerine ait kiliselerinin olduğu kaynaklarda görülmüştür. Süryanilere ait kilise şehrin batı taraflarında Rum kapısının olduğu yerlerde dir. Süryanilere ait bu kilise Meryemana Kilisesi ya da Meryem Ana Manastırı olarak da bilinir. Bu kilisenin diğer adı Mar-Yakup Kilisesi'dir. Süryaniler, kendilerine ait kiliselere mallarını vakfedebilmişlerdir. Yine Süryanilere ait Markuz-Ma, Mar Hananya ve Ortodoks Süryanilere ait Mar Zu'oro kiliseleri mevcuttur¹⁴⁷. Şehirde dinsel faaliyet gösteren önemli kiliseler; Saint Teodoros kilisesi, Mar-Toma Kilisesi ve Mar-Kozma ve Dumyana Kiliseleridir¹⁴⁸.

Diyarbakır'da yaşayan gayrimüslimlerden en fazla olanları ise hiç kuşkusuz ki Ermenilerdir. Ermeniler, sosyal hayatın bir parçası haline gelmiş ve Diyarbakır vilayeti genelinde pek çok kilise inşa etmişlerdir. Bu kiliselerden Hızır İlyas Kilisesi önemlidir. Çünkü bu kilise Mardin Kapı yakınlarında olup Ermenilere ait bir kilisedir. Bu kilise, önemini XX. yüzyıla kadar korumuştur. Bu kilisenin dışında Diyarbakır şehrinde; Madin Araklos, Makababaus, Sürba Serkiz Kilisesi, Küçük Çanaklı Kilisesi vardır.

Diyarbakır şehir merkezi dışında kaza ve köylerde Ermenilere ait kiliseler olduğu görülmüştür. Nitekim Ergani Madeni'nde çalışan Ermeni işçiler; mahkemeye başvurarak yıkılmak üzere olan Aya Panayaya (Panogia-Meryem Ana Kilisesi) kilisenin inşası için dilekçe ile Divan-ı Hümayuna bildirmişlerdir¹⁴⁹. Yine Diyarbakır'ın diğer kazalarında pek çok kilise ve manastırın olduğunu tahmin ediyoruz. Çünkü Ermeniler sadece Diyarbakır merkezinde yaşamamış Diyarbakır'ın birçok kazası ve köyünde yaşamışlardır. Yaşadıkları yerlerde ibadetlerini serbestçe yapabildikleri için buralarda kilise ve manastırlar inşa etmeleri kaçınılmaz olmuştur. Mesela Diyarbakır'a bağlı Palu'da sekiz Ermeni Okulu bu dönemde açılmıştır. 1860'da Kapuçinlerin Latin Kilisesi ibadete açılmıştır. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısında Ermeni¹⁵⁰, Katolik, Süryani, Rum¹⁵¹ ve Latin Kiliseleri açılarak şehirdeki

¹⁴⁷ C.Tuncer, a.g.m., s.186.

¹⁴⁸ Mar-Kozma veya Dumyana Kilisesi: Bu kilise bir zamanlar Süryanilere ait iken daha sonra Rumların elline geçmiştir. Ayrıca, Bkz. Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s.147.

¹⁴⁹ BOA Cevdet Adliye, nr: 1048.

¹⁵⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.110.ad.201.116.

kilise sayısı çoğaltılmıştır¹⁵².

Diyarbakır'da yaşayan Şemsilerin kendilerine ait ibadet yerleri mevcuttur. Bu ibadet yerlerinden en önemlisi *Şemsiler Tapınağı*'dir¹⁵³. Yukarıda bahsedilen kilise ve manastırlar Osmanlı'da hoşgörü olduğunun en önemli göstergesidir.

2.6. KALELER

Diyarbakır Kalesi: Anadolu'nun dünya çapında ünlü kalelerindedir. Karacadağ'dan Dicle Nehri'ne kadar uzanan bir alanda kurulmuştur. Ne zaman yapıldığı ile ilgili kesin bir bilgi yoktur. İç ve dış kale olarak ikiye ayrılır. Evliya Çelebi: "*İç kalenin çevresi dört bin adımdır.*" diyerek kale hakkında bilgi vermiştir¹⁵⁴. Diyarbakır kalesinin surlarına, Roma İmparatoru II. Costantinus Dönemi'nde eklemeler yapıldığı bilinmektedir. Diyarbakır surları zaman zaman tamir edilmiştir. Şehir Osmanlı Devleti'nin hâkimiyetine girince iç kalede bazı düzenlemeler yapılmıştır. İç kale kapılarına farklı isimler verilmiştir. Zira iç kalenin kuzeyindeki kapıya Fetih Kapısı denilmiştir. Dicle Nehri'ne inilen kapıya ise Orgun Kapı denilmiştir. Bu kapının gizli bir bölmesi olduğu söylenmiştir.

Diyarbakır Kalesi'ne giriş sağlayan dört ana kapı mevcuttur. Bu kapılar:

1- Güney-Batıda	Mardin Kapı
2- Batıda	Urfa Kapı
3- Kuzeyde	Dağ Kapı
4- Doğuda	Yeni Kapı'dır ¹⁵⁵ .

Bu kapıların dışında Cumhuriyet döneminde çift kapı ve tek kapı gibi kapılarda açılmıştır. XIX. yüzyılda kapılar değişik isimlerle anılmıştır. Bu isimler Urfa Kapı; Bab'ür-Rum, Mardin Kapı'nın ismi Babü't- Tel veya Bab-ı Mardin, Dağ Kapı'nın ismi Bab'ül- Cebel, Yeni Kapı'nın ismi de Bab'ül-Ma veya Bengü Kapı olarak telaffuz edilmektedir¹⁵⁶. Diyarbakır Kalesi kale dışında pek çok amaç için de

¹⁵¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.28.

¹⁵² Palalı, a.g.t., s.62.

¹⁵³ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s.147.

¹⁵⁴ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s.1119.

¹⁵⁵ Palalı, a.g.t., s.34-35.

¹⁵⁶ Diyarbakır kalesinin Anadolu'daki önemli kalelerden birisi olduğu birçok seyyahın gözünden kaçmamıştır. Nitekim seyyah Nasır-ı Husrev, Diyarbakır kalesi için şu cümleleri sarf etmiş: "*ben*

kullanılmıştır. Zira depo, dökümhane, askeri depo, Diyarbakır Hastanesi, yerleşim birimi, saray yönetim yeri ve hapisane olarak da kullanılmıştır. Diyarbakır merkezindeki kalenin dışında vilayet genelinde pek çok kale mevcuttur. Mardin Kalesi, Genç kazası sınırları içerisinde Sebeterias¹⁵⁷, Kral Kızı (Dara-Heni) Kalesi¹⁵⁸, Sivan nahiyesindeki Avnik Kalesi ve yerini tespit edemediğimiz İnki Kalesi¹⁵⁹, 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'ne göre Diyarbakır vilayetinde görülen kalelerdir¹⁶⁰. Diyarbakır şehrinde 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde görülen kalelerin dışında bir de köşke rastlanılmıştır. Bu köşk, Bab-ı köşkü'dür¹⁶¹.

2.7. HAN, ÇARŞI VE PAZARYERLERİ

Şehir ticaretinin önemli yerleri hiç kuşkusuz ki çarşı ve pazaryerleridir. XIX. yüzyılın başlarında itibaren Diyarbakır vilayeti sınırları içerisinde bulunan çarşı ve pazaryerleri ekonominin canlandığı alanlardır. Bu özelliğini XIX. yüzyılın ikinci yarısında da korumuştur. Ancak bu çarşı ve pazarlar düzgün ve planlı değildir. Çarşı ve pazarlarda satılan mallar, buğday, arpa, darı, pekmez, sucuk, pestil, ipek ve kumaşın her türlü, tütün, helva, palan, kılıç, sebze ve meyvedir.

Yukarıda belirttiğimiz mallar birçok çarşı ve pazaryerlerinde satılmaktadır. Bu çarşı ve pazarların başlıcaları şunlardır: Hasan Paşa Çarşısı, Sipahi Pazarı, Buğday Pazarı, Arpa Pazarı, Sinek Pazarı, Kürkçüler Çarşısı¹⁶², Semerciler Çarşısı, Palancılar Çarşısı, Melek Ahmet Çarşısı, Yoğurt Pazarı, Yeni Çarşı, Kılıççılar Çarşısı, Meyveciler Çarşısı, Yahudiler Çarşısı¹⁶³, İplik Çarşısı, Kitapçılar Çarşısı, Haşim Zade Çarşısı, Soğan Pazarı, Üzüm Pazarı ve Yüncüler Çarşısı¹⁶⁴. Söz konusu çarşı ve pazarlar Diyarbakır vilayeti geneline yayılmış durumdadır. Halk ürettiklerini getirip çarşı ve pazarlarda satmaktadır. Çoğu zaman da halk ürettiklerini pazarlarda

dünyanın dört bucağında Arap, Acem, Hind ve Türk memleketlerinde birçok şehirler ve kaleler gördüm, fakat yeryüzünde hiçbir ülkede Amid şehrinin kalesine benzer bir kale ne gördüm, ne de başka bir yerde bunun gibi gördüm diyeni duydum” diyerek kaleye olan hayranlığını dille getirmiştir. Bkz. Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s.112-117.

¹⁵⁷ Yılmaz Akbulut; *Bingöl Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.296.

¹⁵⁸ Okan Alay; *Kültür Dünyamızda Bingöl*, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2006, s.121.

¹⁵⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.62.

¹⁶⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.62.

¹⁶¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.102.

¹⁶² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.130-131.

¹⁶³ Meyveci ve Yahudi çarşıları, Ulu caminin karşısında yer almaktaydı. Bu çarşılarda; bezzaz, attar, pastacı, hırdavatçı ve berber dükkânları bulunmaktadır. Bkz. Yılmazçelik, s.95-98.

¹⁶⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.115.ad.206.

satmakta ihtiyacı olanlarını da pazarlardan almaktadır.

Diyarbakır vilayetinde önemli ticaret yerlerinden biriside hiç kuşkusuz ki hanlardır. İncelediğimiz dönem içerisinde Diyarbakır'da; Hasan Paşa Hanı, Deliler Hanı, İbrahim Paşa Hanı¹⁶⁵, Tütün Hanı, Çifte Han, Rüstem Paşa Hanı, Melek Ahmet Paşa Hanı, Han-ı Cedid gibi hanlar bulunmaktaydı¹⁶⁶. Diyarbakır şehrinde bulunan hanlar 1840'tan sonra önemini kaybetmiştir. Bu tarihten sonra hanlar, redif askeri teşkilatının kullanımına verilmiştir. Hanların bu durumundan sonra Diyarbakır'daki ticari hayat olumsuz etkilenmiştir¹⁶⁷.

2.8. MAHKEMELER

Osmanlı Devleti adalet konusunda en hassas devletlerin başında gelmekteydi. Osmanlı Devleti bu özelliğini kuruluşundan yıkılışına kadar sürdürmüştür. Osmanlı Devleti, her ne kadar Gerileme Dönemi'nde adalet konusunda eskisi kadar olmasa da yine de adaleti ön planda tutmaktaydı. Osmanlı'nın adalet konusundaki uygulamaları liyakat çerçevesindeydi. Bu durumu hem merkezde hem de taşrada görmekteyiz. Mesela Kazaskerler liyakatle seçiliyordu. Kadılar, buldukları yerlerde en fazla iki yıl görev yapma zorunluluğuna tabi tutuluyordu. Osmanlı'nın Diyarbakır özeline baktığımızda her türlü davanın çeşitli mahkemelerde görüldüğünü kaynaklardan tespit edebiliyoruz. Diyarbakır vilayetindeki davalar aşağıdaki mahkemelerde görüşülmüştür.

Mahkeme-i Nizamiye¹⁶⁸, Mahkeme-i Şer'iyeye¹⁶⁹, Mahkeme-i Mahsusa, Ticaret Mahkemesi¹⁷⁰, Bidayet Hukuk Dairesi ve İstinaf Hukuk¹⁷¹ mahkemelerinde her türlü davanın görüşülüp karara bağlandığı, kaynaklarda yer almıştır. Arazi davaları Mahkeme-i Nizamiye'de görülmüştür¹⁷². Müslüman olmayanların da dava hakkının olduğu tespit edilmiştir. Müslümanlar ve gayrimüslimler siyasi, askeri, sosyal ve ekonomik konuları Diyarbakır'daki mahkemelere taşıyarak burada çözmeye

¹⁶⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.131.

¹⁶⁶ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s.144-145. Ayrıca, Bkz. Yılmazçelik, a.g.e., s.89-94.

¹⁶⁷ Palalı, a.g.t., s.75. Ayrıca, Bkz. Yılmazçelik, s.97.

¹⁶⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.123.ad.217.

¹⁶⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.126.

¹⁷⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.163.ad.185.

¹⁷¹ Salname-i Diyarbakır (H.1308), s.115-116.

¹⁷² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.71.ad.125.

çalışmışlardır. Müslümanların her türlü davalarını mahkemeler vasıtasıyla çözdüklerini 593 Numaralı Şer'îye Sicili'nde görmekteyiz.

Mahkemelerde en çok görülen davalar; arazi paylaşımı, alacak- verecek ve tereke paylaşımı gibi konularla ilgili olmuştur. İncelenen tarihlerde Müslümanların dışında gayrimüslimlerinde meselelerini mahkemede çözdükleri görülmüştür. Hatta gayrimüslimlerden Ermeniler, her türlü hukuki meselelerini mahkemelerde çözmüşlerdir. Mesela *“Makyas Tomas tarafından 7 Eylül 1308 tarihinde verilen istidada Kuyumcu Tomas'ın Gül Cami Mahallesi'nde Salhane civarında bir bab-ı mülk hanesinin tamiri için verdiği istida”* Ermenilerin durumunu göstermesi açısından önemlidir¹⁷³. Yine Ermenilerin kendi vatandaşlarından dava vekilleri tayin ettiğini görmekteyiz. Nitekim *“Kuyumcu oğlu Kerab'nın mukaddema hükümeti dava ile İbrahim Efendi'den 28000 guruş alabilmesi için Tomas ve Ohannes Efendileri dava vekilleri tayin”* ettiği 593 Numaralı Şer'îye Sicili'nde geçmektedir¹⁷⁴. Diyarbakır, *“Hazine Dava Vekili Serkiz Efendi tarafından Kuyumcu Ohannes Karabiyân'ın dükkânları hakkında Diyarbakır Şer'îye Mahkemesi'ne”* vermiş olduğu dilekçe yukarıdaki kanımızı güçlendirmektedir¹⁷⁵.

2.9. MEDRESE, MEKTEP VE KÜTÜPHANELER

XIX. yüzyılın başlarında Diyarbakır şehri medrese mektep ve kütüphane bakımından oldukça zengindir. Bu yüzyılda Osmanlı Devleti'nin genelinde olduğu gibi Diyarbakır vilayetinde de klasik eğitim sisteminin medreseleri önemini kaybetmeye başlamış, yerine ise Batı tarzında eğitim veren ilk ve orta dereceli okullar açılmaya başlanmıştır. Her ne kadar Batı tarzında eğitim veren okullar açılmış olsa da Diyarbakır vilayetinde pek çok medrese eğitime devam etmiştir. XIX. yüzyılda eğitim veren medreselere ait bilgiler aşağıda verilmiştir.

a) Medreseler

Mesudiye Medresesi: Cami-i Kebir'in kuzeyine bitişik yapılmış ve Diyarbakır'ın ilk büyük medresesidir. 1222 yılında Melik el Mesud zamanında tamamlandığından bu ismi almıştır. Bu medrese XIX. yüzyılın ikinci yarısında tamir

¹⁷³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.110.

¹⁷⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.115.ad.207.

¹⁷⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.115.ad.207. Ayrıca, Bkz. Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s.142.

edilmiştir. Mesudiye Medresesi'nin ihtiyacı Kuşdili Değirmen Vakfı tarafından karşılanmıştır¹⁷⁶.

Hüsreviye Medresesi: Diyarbakır Valisi Hüsrev Paşa (1521-1538) zamanında yapılmıştır. Mardin Kapısı yakınlarında Hüsrev Paşa Mahallesi'nde yer almaktadır¹⁷⁷. Hüsreviye Medresesi 1990'lı yıllara kadar öğrenci yurdu olarak faaliyet vermiştir¹⁷⁸.

Zinciriye Medresesi: Bu medrese Cami-i Kebir Mahallesi'ndedir. Bu medreseye Sincaniye Medresesi de denilmektedir¹⁷⁹.

Ablak Medresesi: Ablak Medresesi, Melik Ahmed Paşa Çarşısı yakınlarında yer almakta olup kurucusu bilinmemektedir. 1893-1894 yılları arasında Müderrisi Zülfikar Efendi'dir. Diyarbakır'daki önemli medreselerdendir¹⁸⁰.

Rağibiye Medresesi: Bu medrese Defterdar Mahallesi'nde bulunup 1833-1834 yıllarında Hacı Mehmed Rağib Bey tarafından yaptırılmıştır. Bu medresenin ihtiyaçları Diyarbakır'daki iki fırın, bir kahvehane, Çaruğ köyü değirmeni ve bir han tarafından karşılanmıştır¹⁸¹.

Camiü'l-Esved Medresesi: Camiü'l Esved Camisi'nin yakınında kurulup kurucusu bilinmemektedir.

Sulukiye Medresesi: Bu medrese Sulukiye Mahallesi¹⁸², Sulukiye Mescidi havalisindedir. Bu medrese 593 Numaralı Şer'iyе Sicili'nde önemli medreseler arasında yer aldığı görülmüştür¹⁸³.

Yukarıdaki medreselerin dışında; Sultan Sa'sa Medresesi, Cami'ül Medresesi ve Şeyh Yusuf Medresesi gibi medreseler de Diyarbakır'da yer almıştır. Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da pek çok medrese faaliyet göstermiştir. Ancak zamanla medreselerin yerini Batı tarzında açılan okullar almıştır.

¹⁷⁶ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s.142-143.

¹⁷⁷ Palalı, a.g.t., s.53-54. Ayrıca, Bkz. Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s.1122.

¹⁷⁸ Palalı, a.g.t., s.54.

¹⁷⁹ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s.143.

¹⁸⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.2.ad.8.

¹⁸¹ Yılmazçelik, a.g.e., s.76. Ayrıca, Bkz. Palalı, a.g.t., s.55.

¹⁸² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.26.ad.54.

¹⁸³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.26.ad.54.

b) Mektepler

Osmanlı Devleti'nde mektepler, 1 Eylül 1869 yılında Saffet Paşa Maarifi Umumiye Nizamnamesi'yle açılmaya başlamıştır. Bu tarihten sonra her mahalle ve köyde Sıbyan mektebi kurulmaya başlamıştır. XIX. yüzyılda Diyarbakır şehri, kültür merkezi olmasına rağmen şehirde mekteplerin sayısı oldukça azdır. Diyarbakır'da faaliyet gösteren mekteplerin başlıcaları şunlardır:

Diyarbakır Mekteb-i İbtidayi: Cami-i Kebir civarındadır. Bu mektep, 1893 yılında açılmıştır¹⁸⁴.

Diyarbakır Sıbyan Mektebi: Cami-i Kebir civarında olup 1891 yılında faaliyete geçmiştir.

Diyarbakır'da ilk Rüştîye mektebi¹⁸⁵ 1869 yılında Diyarbakır Valisi Kurt İsmail Paşa tarafından açılmıştır¹⁸⁶.

Diyarbakır Askeri Rüştîyesi: Diyarbakır Askeri Rüştîyesi¹⁸⁷'nin ilk inşaatı Cami-i Kebir civarında yapılmaya başlanmıştır¹⁸⁸. Ancak; mektep binasının asıl inşaatına Urfa Kapısı civarındaki Melik Ahmed Mahallesi¹⁸⁹'nde başlanmış ve bu mektebin inşası 1883 yılında Vali Samih Paşa zamanında tamamlanmıştır¹⁹⁰.

Diyarbakır İnas Rüştîye Mektebi: Bu mektep Vali Samih Paşa zamanında faaliyete geçmiştir¹⁹¹.

Diyarbakır İdadisi: Bu mektep Vali Hasan Paşa tarafından yaptırılmıştır. 1894 yılında ise 100 öğrenci gündüz, 35 öğrenci gece olmak üzere toplam 135 öğrenciye eğitim öğretim verebilecek hale getirilmiştir. Aynı yıl mektebin ismi Mülkiye İdadi Mektebi olarak değiştirilmiştir¹⁹².

Diyarbakır Darü'l Muallimini: Bu mektep 1894 yılında tamamlanarak eğitim öğretime başlamıştır. Mektebin 1893-1894 tarihlerindeki müderrisininin

¹⁸⁴ Beysanoğlu, *Kısaltılmış Diyarbakır Tarihi ve Abideleri*, s.144-145.

¹⁸⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.142.

¹⁸⁶ Mustafa Akif Tüenk; "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vak'aları", *Kara Amid Diyarbakır Tanıtım Kültür Dergisi (1956-1957-1958)*, Işıl Matbaası, İstanbul 1980, s.313.

¹⁸⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.142.

¹⁸⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.30.

¹⁸⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.18.

¹⁹⁰ Palalı, a.g.t., s.57.

¹⁹¹ Salname-i Diyarbakır (H.1301), s.133.

¹⁹² Salname-i Diyarbakır (H.1312), s.158.

Abdullah Efendi olduğu belirtilmiştir¹⁹³.

Ali Paşa Mektebi: Bu mektebin kim tarafından yapıldığı belli değildir. Ancak bu mektebinin 1893-1894 tarihlerinde eğitim ve öğretim verdiği tespit edilmiştir. Ali Paşa Mektebi'nin müderrisi Sadık Efendi derslik ihtiyacının giderilmesi için dilekçe vermiştir¹⁹⁴. Müslüman mekteplerinin dışında gayrimüslimlerin de birçok mektebi vardır.

Ermeni Mektebi: Bu mektep Küçük Kilise olarak da bilinir. 265 Ermeni erkek öğrencinin eğitim gördüğüne dair bilgiler bulunmaktadır¹⁹⁵.

Süryani Mektebi: Bu mektep Süryani kadim cemaatine ait olup rüştiye derecesindeki mekteptir. Mektep 1890 yılında açılmıştır.

Keldani Rüştiye Mektebi: Keldani cemaatine ait mekteptir¹⁹⁶. Bu mektebin 15 öğrencisi vardır.

Protestan Mektebi: Rüştiye derecesinde mektep olup karma eğitim vermektedir¹⁹⁷. Bu okulların dışında 1890'lı yıllarda dönemin Diyarbakır Valisi Sırrı Paşa; *"Amerika, İngiliz ve Fransız misyonerlerinin (mekatib-i ecnebin) Diyarbakır ve çevresinde ruhsatsız okul açtıklarını, eğitim adı altında Osmanlı tebaasını isyana teşvik ettiklerini ve toplumu kargaşaya sürüklediklerini, onların kendi ikametgâhlarında bile misyoner mektepleri açtıklarını"* söylemiş ve bu faaliyetlerin insani amaçların dışında olduğunu belirterek farklı okulların varlığını vurgulamıştır¹⁹⁸.

Diyarbakır'daki yerleşik halkların dışında Diyarbakır vilayetinde yabancılara ait mekteplerin olduğu tespit edilmiştir. Yabancıların mekteplerinden en önemlisi, Diyarbakır merkezindeki Fatih Mahallesi'nde bulunan ve Fransız Kapuçin rahiplerinin idaresinde olan Fransız Kapuçin Mektebi'dir¹⁹⁹. Diyarbakır'ın merkezi dışında yabancılara ait mektepler de vardır. Bunlar Mardin'de Kapuçin Mektebi ve Amerikan misyonerlerinin açtığı mekteplerdir. Yine vilayet genelinde Amerikalıların

¹⁹³ Salname-i Diyarbakır (H.1312), s.74.

¹⁹⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.52.

¹⁹⁵ Palalı, a.g.t., s.59.

¹⁹⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.61.ad.108.

¹⁹⁷ Palalı, a.g.t., s.60.

¹⁹⁸ Ramazan Balcı; *Osmanlı'nın Doğu Siyaseti*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010, s.44.

¹⁹⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.24.ad.48.

açtığı okulların sayısı oldukça fazladır. Diyarbakır'daki mekteplere bakıldığında Müslümanlarla gayrimüslimlerin mekteplerinin aynı mahallelerde olduğu görülmektedir. Bu da Osmanlı'nın hoşgörüsünü gözler önüne sermektedir²⁰⁰.

Yapılan araştırmalar sonucunda Diyarbakır vilayetinde az sayıda kütüphanenin olduğu görülmüştür. Bu kütüphanelere bakılınca halkın kültürel seviyesi hakkında bilgiler edinilebilir. Zira bir toplumun eğitime ne kadar önem verdiği okuduğu kitaplarla ölçülebilir. Bu nedenle Diyarbakır'daki kütüphaneler hakkında bilgiler vermenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

c) Kütüphaneler

Sarı Abdurrahman Paşa Kütüphanesi: Sarı Abdurrahman Paşa Kütüphanesi 1765-1766 tarihlerinde Hacı Abdurrahman Paşa tarafından kurulmuştur. Cami-i Kebir'in dâhilindedir²⁰¹. Kütüphanenin 1893-1894 yıllarında da hizmet verdiği görülmüştür. Bu kütüphanenin içerisinde 564 kitap bulunmaktaydı²⁰².

Mektebi İdadi Kütüphanesi: Bu kütüphanenin kurucusu Esbak-ı Hüseyin Celal Bey'dir. Fis kayasında bulunan mektebin dâhilinde kurulmuştur. Kütüphanenin 206 kitabı vardır²⁰³.

Rağibiye Kütüphanesi: Kurucusu Hacı Rağıb Bey olup bu kütüphane 1834 yılında kurulmuştur. Kütüphanenin 344 kitabı mevcuttur²⁰⁴. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır'da kütüphane sayısı oldukça az olduğu görülmüştür.

²⁰⁰ Palalı, a.g.t., s.61.

²⁰¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.30.

²⁰² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.70.ad.124. Bkz. Palalı, a.g.t., s.63.

²⁰³ Palalı, a.g.t., s.63.

²⁰⁴ Palalı, a.g.t., s.63.

İKİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBAKIR'IN SOSYAL VE KÜLTÜREL YAPISI

1. DİYARBAKIR'IN SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

1.1. DİYARBAKIR'DA AİLE

Bir yaşam tarzı olan kültür ve ona ilişkin değerlerin ilk ve en somut görüldüğü alan hiç kuşkusuz ki aile kurumudur. Toplumsal yaşamın ana unsurların başında aile gelmektedir. İnsanlık tarihi kadar eski olan aile, tarih boyunca en ilkel topluluktan en modernine kadar korunmaya ve sağlamlaştırılmaya çalışılmış bir yapıdır. Aile, anne-baba-çocuklar ve tarafların kan akrabalarından oluşan ekonomik ve toplumsal birlik olarak da nitelendirilmiştir²⁰⁵. Anne, baba ve çocukların oluşturduğu bir sosyal yapı veya çocuk sahibi olma ve bu çocukları yetiştirme özellikleri gösteren bir grup ya da kuşak ilişkilerine göre ana, baba ve çocuktan meydana gelen bir grup olarak tanımlanan aile, kan bağı, mekân, duygu ve düşünce beraberliği ile şekillenen bir yapıdır²⁰⁶. Müslümanlarda aile terbiyesi, aile bağları çok önemli görülmüş ve anne, baba'ya saygı, çocuklara şefkat temel ahlak prensibi kabul edilmiştir²⁰⁷.

Osmanlı örfi hukukundan olan kanunnameler; idari, askerî, sosyal ve ekonomik alanlarda değişik bölge ve toplumlara göre düzenleyici hükümler getirirken aile hukuku konusunda kendine özgü düzenlemelere gitmemiştir²⁰⁸. Yalnız bazı bölgelerde kız ve kadınların evlenmeleri sırasında düğünlerinden alınan “*resm-i arus*” vergisini ad ve miktarları ile mehirlerin miktarını düzenlemiştir. Bunun dışında gerek Tanzimat ve Islahat Fermanları gerekse Kanun-i Esasi ve Mecelle ne de Meşrutiyet hareketlerinde aile ve miras hukuku ile ilgili düzenleme yapılmamış bu

²⁰⁵ Birsan Gökçe; *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar*, Savaş Yayınevi, Ankara 1996, s.155-156.

²⁰⁶ Şahin, a.g.t., s.40.

²⁰⁷ Önder Yazıcıoğlu; *Türklerin Kültür Tarihi*, Kalipso Yayınları, İstanbul 2010, s.217.

²⁰⁸ Ömer Lütfi Barkan; *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî Ve Malî Esasları (Kanunlar)*, C. I, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1943, s. XVI. Ayrıca, Bkz. İlber Ortaylı; *Osmanlı Toplumunda Aile*, Plan Yayınları, İstanbul 2000, s. 60-114.

konu İslam hukukuna bırakılmıştır²⁰⁹.

İslam hukukunda herhangi bir engel olmadığı takdirde bekar bir kızla bekar bir erkeğin evlenmeleri dini bir görev kabul edilmiş ve aile kutsal bir kurum olarak kabul edilmiştir. Türk toplum yapısı da bundan farklı olmayıp, Osmanlı kadıları da bu kurumun kutsallığını korumuştur. Osmanlı Devleti aileye önem vermiş ve aile kurumunun kurulmasına büyük ehemmiyet vermiştir. Osmanlı padişahı 1845 yılında Anadolu'nun pek çok yerine fermanlar göndererek nüfusun azalmaması için önlemler alınması gerektiğini belirtmiştir. Ferman gönderilen yerlerden birisi de Diyarbakır'dır. Zira 1845 yılında Diyarbakır Eyaleti Müşiri İsmail Paşa'ya gönderilen fermanla; "*memlekette bulunan bakire kızların ve dulların evlendirilmeleri*" teşvik edilerek nüfusun artmasının amaçlandığı vurgulanmıştır²¹⁰.

İslam hukukuna göre nikâh akdi şarttır. Nikâh akdi kadının huzurunda yapılmaktaydı. İslam hukukunda evlenecek olan kişiler kendi hür iradeleriyle evlenmeye karar vermeleri uygun görülmüştür. Bu durum Diyarbakır şehrinde de görülmüş ve evlenecek olanlar kendi istekleriyle mahkemeye başvurarak şahitler huzurunda evlenmek istediklerini beyan etmişlerdir. Evlenecek olanlara nikâh akdi yapılarak şahitler huzurunda "*mihr-i müeccel*" ve "*mihr-i muaccel*" tespit edilmiştir²¹¹.

Toplumda evlenmek tabiri yeni ev kurmak anlamında kullanılmıştır. Maddi ve manevi herhangi bir engeli olmayan kız ve erkeğin evlenmesi dinî bir vecibe ve sosyal bir ihtiyaç kabul edilmiştir. Evlenme, nikâh akdi ile tahakkuk edilir. İslam hukukunda nikâhın açıklığı esas olduğu için taraflar direkt kadı veya vekillerine müracaat ederler ve yapılan evlilikler kayıt altına alınır. Nikâh için taraflar kadı efendinin huzurunda rızalarını belirterek, kız bir yakınına vekâlet vererek mahkemede ya da evlerinde nikâhın kıyılması sağlanırdı.

XIX. yüzyılda Ankara, Çankırı, Konya ve Tokat gibi yerlerde bazı ailelerin küçük yaştaki kızlarını birisine vererek belirli bir para aldıkları, kızın büyümesi ile parayı veren kişiyle evlendirildiği ve bu uygulamaya da "*namzet*" adı verildiği

²⁰⁹ Rifat Özdemir; "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1880-1906)", *Aile Yazıları*, C. I, Ankara, 1991, s. 481.

²¹⁰ Yılmazçelik, a.g.e., s.266.

²¹¹ Yılmazçelik, a.g.e., s.266-268.

görülmektedir. Ancak böyle bir uygulama incelenen dönemde Diyarbakır'da görülmemiştir. Bu adet eski Türklerde de “*kalın*” adıyla benzer şekillerde uygulanmıştır²¹². Kalın, evlenme sırasında kızın ailesine verilirdi. Kalın, para veya mal olarak da verilebilirdi. XIX. yüzyılda başlık usulünün Diyarbakır'da devam ettiği görülmüştür. Başlık ya peşin para olarak verilmiş ya da karşılığında mal, mülk veya hayvan verilmiştir. Nitekim “*Kethüda Nazım Efendi'nin vereceği bedeli 35 guruş on para olup bunun karşılığı ise mal*” olarak verilmiştir²¹³.

Güvey adayı tarafından gelin adayına verilen paraya ise “*Mehir*” denilmektedir²¹⁴. İncelenen tarihlerde 593 Numaralı Şer'ie Sicili'nde Diyarbakır'da mehir'e rastlanılmıştır. Örneğin Diyarbakır'da oturan Devrekli Dilaver Ağa'nın kızı Ayşe lehine mehir maddesi mahkeme tarafından kayıt altına alınmıştır²¹⁵. Ancak bu mehrin ne kadar olduğu hakkında bilgiler 593 şer'ie sicilinde verilmemiştir. Mehir belirlenirken günün şartları, ailenin ekonomik durumu, evlenilecek olan kızın güzelliği, çirkinliği ve kızın mahareti gibi faktörler göz önünde bulundurulmuştur.

593 Numaralı Şer'ie Sicili'nde nafaka ile ilgili birçok olay yer almıştır. Örneğin, Beşiri nahiyesinden Sinan köyü ahalisinden Hasan Hüseyin Efendi zevcesi Meryem hanıma nafaka bırakıp gitmiş ve Meryem Hanım kendisine bırakılan 30 guruşluk nafakanın 4 aylık 120 guruşunun kendisine verilmesi için mahkemeye başvurmuştur²¹⁶. Yine “*Cizre kazası muhabere memuru Abdulhamid Efendi üzerine nafaka tahsisi hakkında Fatma Hanım*” dilekçe vererek nafaka talebinde bulunmuştur²¹⁷. Örneğin Gülşen Hatun'un pederi Ali Efendi, kızı için nafaka istediği 593 Numaralı Şer'ie Sicili'nde görülmüştür²¹⁸. Nafaka meselelerinin başka vilayetlerde görüşülmesi istendiğini görülmüştür. Mesela Melahir Hayrice Mahallesi sakini ve Cizre ahalisinden Fatma Hanım, eşi İzmirli telgraf memuru Hasan İsmail Efendi'den 100 guruş nafaka kendisine verilmesini istemiştir. Bunun dışında mirastan kızlarına pay verilmesini istemiş, Hasan İsmail Efendi bu durumu kabul etmiş, ancak davanın İzmir Şer'ie Mahkemesi'nde görülmesini talep etmiştir.

²¹² İbrahim Kafesoğlu; *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1995, s. 212-216

²¹³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.107.ad.197.

²¹⁴ Yılmazçelik, a.g.e., s.267-268.

²¹⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.14.

²¹⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.16.ad.32.

²¹⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.113.203.

²¹⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.49.ad.93.

Bunun üzerine dava İzmir Şer'îye Mahkemesi'ne sevk edilmiştir²¹⁹.

Diyarbakır'da kadın ile erkek arasında herhangi bir sorun olursa aile büyükleri önce bunu iyilikle haledilmesini istemiştir. Örneğin eşler arasını düzeltmek için aileler araya girmiş ancak sorun çözülmeyince “*Bektaşî karyeli Bekir'in pederi Mehmed Efendi mezkûr hanede ikamet edip, oğlunun zevcesi Zeyneb*” ile görüşmesini istemediği görülmüştür²²⁰. Eğer o sorun haledilmezse son çare boşanma düşünülmüştür. Diyarbakır'daki kadının istediği zaman kocasını dava edebildiğini ve hakkını arayabildiğini 593 Numaralı Şer'îye Sicil'indeki olaylardan görmekteyiz²²¹.

Kadının kocası öldüğünde, kadın kocasının terekesinden İslam hukukunun tayin ettiği ölçüde pay alabilmiştir. Nitekim “*Medine-i Diyarbakır mahallatından Fatih Paşa Mahallesi ahalisinden Asker Jandarma 1.Taburunun 3. Bölüğü Onbaşı olduğu halde vefat eden Abdulkadir'in*” terekesinden kendi payına düşenin verilmesi için Sultan Hanım mahkemeye başvurmuştur²²². Zira “*sagire kızı Sultan, kocası Sinan'a mahsus olduğu ve bundan gayri terekesinden*” kendisine pay verilmesini istemiştir²²³. Yine “*Jandarma piyade 2. Bölük yüzbaşı Hacı İsmail Efendinin validesi Hava Hatun kendisine terekeden pay*” verilmesini Diyarbakır Şer'îye Mahkemesi'nden istemiştir²²⁴. Diyarbakır'ın Hacı İzzettin Mahallesi ahalisinden telgraf-ı muhabere memuru olduğu halde vefat eden Osman Efendi İbni Hacı Hüseyini'nin terekesi; validesi Zeyneb Hanife binti Abdullah, zevcesi Azime, küçük oğlu İzzet ve küçük kızları Hatice ve Sacide'ye şahitler Hasan Efendi ve Zülfikar İbn-i Osman huzurlarında mahkeme tarafından paylaştırılmıştır²²⁵. Diyarbakır “*Mela Bahaeddin Mahallesinde sakin Mine Hatun İbni Nuri Ağa Palu nahiyesinde vefat eden Ahmed Bekir'in kendisine intikal eden hisseyi almak üzere Mehmed Ömer'i müvekkil*” eylemiştir²²⁶. Bu örnekler çoğaltılabilmektedir. İncelenen dönemlerde Diyarbakır 593 Numaralı Şer'îye Sicili'nde terekelerin miktarı belirtilmemiştir.

İslamiyet'in müsaade ettiği, ancak hoş karşılamadığı bir durum olan boşanma

²¹⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.103.ad.188.

²²⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.47.ad.90.

²²¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.1-194.

²²² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.193.nr:8.

²²³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.193.nr:8.

²²⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.63.ad.111.

²²⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.67.ad.117.

²²⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.121.ad.215.

(talak²²⁷) ile alakalı vesikalar son derece dikkat çekicidir. Diyarbakır'da talak ile boşanma durumu 593 Numaralı Şer'îye Sicili'nde geçmiştir. Mesela “*Maden Sancağından İbrahim Ali İbni Mustafa ilk zevcesiyle birinci senenin sonunda hali talak ve fesihle*” evliliğini bitirmiş, ikinci bir kadınla evlenmiştir²²⁸. Kayıtlarda eşinden geçimsizlik nedeniyle kendi isteğiyle boşanıp mehirini de almaktan vazgeçen kadınların bulunduğu görülmektedir. Boşanma sebeplerinde ilk sırayı geçimsizlik almaktadır. Mesela “*Diyarbakır'da oturan Bekir'in zevcesi Zeyneb ile anlaşamadığı için nikâhın feshini*” istemiş ve nikâhın feshine dair verilen dilekçe, Diyarbakır şer'îye mahkemesi tarafından kabul edilmiş ve taraflar boşanmıştır²²⁹. Geçimsizlikten sonra zina, hastalık, ihmal vs. sebepler boşanmanın nedenleri arasında başta gelmektedir.

Kendi isteğiyle boşanmayı kabul eden kadınların genelde mehrini almaktan vazgeçtikleri gibi “iddet” (bekleme) zamanındaki nafakasının da kendisinin karşılayacağı görülmektedir. Aralarında “*hüsn-i zindegâne*” olmadığı için ya da başka sebeplerden boşanmak isteyen kadınların mehirlerinden, nafakalarından vazgeçmeleri hatta çocuklarının bakımlarını kendi üzerlerine almaları ekonomik yönden bağımsız olduklarını gösterebileceği gibi eşler arasında anlaşmalı “*muhalaa*” boşanmanın olduğu anlamına da gelebilir²³⁰.

Osmanlı toplumunda anne ve babası vefat eden ve kimsesi olmayan çocukların işlerini yürütmek, gelecekleri ile ilgili konularda da bazı tedbirler alınmıştır. Hatta çocuklar çok küçükse onlara vasi tayin edilmiştir. Vasi tayin edilen kişiler genellikle yakın akrabalarından birisidir. Mesela “*Mehmet Ali ve zevcesi Fatma ölünce*” çocukların vasiliğine amcaları tayin edilmiştir²³¹. Yine Diyarbakır'dan firar eden Derviş Efendi'nin akrabaları Derviş Efendi'nin kızının velayetini almak istemiş bunun üzerine Derviş Efendi'nin zevcesi Fatma Hanım mahkemeye başvurarak kızının kendisine verilmesini istemiştir. Bunun üzerine mahkeme kızın validesine

²²⁷ Nikâhı belli sözlerden biriyle kaldırmak, bozmak demektir. Üç çeşidi vardır. 1) Talak-ı bayin; derhal zevceliği izale eden boşanmadır, 2) Talak-ı ric'î; kadının iddeti içinde kocanın vazgeçme hakkı olan boşanmadır, 3) Talak-ı selase; üç talakla gerçekleşen boşanmadır. İlk iki talakta tekrar nikâh yapılabildiği gibi üçüncüde ancak kadının başka biriyle evlenip ayrıldıktan sonra nikah caizdir. Bkz. Mehmet Zeki Pakalın; *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, II, III, MEB. Yay., İstanbul, 1983, s.389-391. Ayrıca Bkz. Şahin, a.g.t., s.49.

²²⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.136-139.

²²⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.47.ad.90.

²³⁰ Yılmazçelik, a.g.e., s.266-272.

²³¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.4.

cebren teslimi hususunda karar vererek kızı, Fatma Hanım'a vermiştir²³².

İslamiyet'te mevcut kurallara göre evin reisi erkektir. Dolayısıyla erkek, kadın ve çocuklarının geçimlerini sağlamak zorundadır. Erkeğin bu yolda harcadığı, sarf ettiği şeylere nafaka denilir. Buna istinaden kadının kocası tarafından boşanması halinde dinen beklemesi gereken sürede (4 ay 10 gün) geçimini sağlamaya yetecek miktarda para vermesi gerekmektedir. Çocuklara nafaka bağlandığında ailenin ekonomik durumu göz önünde bulundurulmasına dikkat edilmiştir. Osmanlı Devleti aile bireylerini koruyarak, aile kurumunun devam etmesini sağlamıştır.

Kadınların görevleri arasında, yetim ve kayıpların haklarını korumak ve vasiyetlerin yerine getirilip getirilmediğini kontrol etmek maksadıyla ölenlerin mirasını kassamlar aracılığıyla takip edip mirasçıların hisselerini tespit etmek de vardır. Bu şekilde mirasçılar arasında küçük yaşta çocuklar varsa bunların hisseleri vasilerine teslim edilirdi. Vekil ve nazır tayini velileri vefat eden akıl-baliğ olmayan çocuklar veya akli dengesi yerinde olmayan kişilerin mallarını korumak için uygulanmış bir sosyal güvenlik kurumudur. Babaları vefat eden ancak anneleri yaşayan çocuklara da vasi tayin edilmiştir. Bunlardan ferdi haklara titiz bir şekilde riayet edildiği anlaşılmaktadır²³³.

İncelenen tarihlerde Müslümanlar gibi gayrimüslimler de nikâh akdini mahkemede yapıyorlardı. Gayrimüslimler din, gelenek ve görenekleri bakımından serbest oldukları için kilisede kendi ayinleri üzerine nikâhlandıktan sonra, nikâh akidlerini mahkemeye onaylatmışlardır. Gayrimüslimler tıpkı Müslümanlar gibi evlendikleri esnada mehr-i Muaccel ve mehr-i Müeccel'i tespit edip bu şartı yerine getiriyorlardı²³⁴. Diyarbakır şehrindeki gayrimüslimlerde de nişanlılık dönemine rastlanılmıştır²³⁵. Gayrimüslimlerle ilgili nişanlılık dönemine 593 Numaralı Diyarbakır Şer'iyeye Sicili'nde rastlanılmamıştır.

Evlenen kişiler herhangi bir sebepten dolayı anlaşamazlarsa her iki tarafta boşanma hakkına sahiptir. Gayrimüslimlerde anne ve babanın ölmesi durumunda yetim kalan çocuklara vasi tayin edilmesi uygulaması görülmüştür. Bu durum 593

²³² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.21.ad.44.

²³³ Şahin, a.g.t., s.52.

²³⁴ Yılmazçelik, a.g.e., s.272-273.

²³⁵ Yılmazçelik, a.g.e., s.272.

Numaralı Şer'îye Sicili'nde sıkça rastlanılmıştır²³⁶. Müslümanlarda olduğu gibi gayrimüslimlerde de mehir, vasi tayini ve nafaka olayları görülmüştür. Bu da gayrimüslimlerin İslam hukukundan yararlandıklarının bir göstergesidir. Gayrimüslimlerden birisi ölünce varsa malı mülkünden mirasçıları arasında paylaşıldığı görülmüştür. Mesela “*Makyas Tomas, ölünce terekesinin paylaşılması için yakınları mahkemeye*” başvurmuştur²³⁷. Yine Medine-i Diyarbakır'ın Fatih Paşa Mahallesi'nde sakin iken 1310 senesi 10.gününde vefat eden teba-i devlet-i Aliyyenin Ermeni milletinden tahsildar Kebürek Veled Ohannes'ten veraseti her biri teba-i devleti millet-i merkumundan zevci mezkuresi Tomris ve oğulları Agak, Ohannes olduğu ve bunlardan başka varisi terekesi olmadığı belirtilmiştir²³⁸. Yine “*Fatih Paşa Mahallesi'nde vefat eden Kuyumcu oğlu Karabedik bilcümle terekesi 2 bab dükkânı ve 2375 gurus mal*” Diyarbakır şer'îye mahkemesi tarafından yakınlarına bölüştürülmüştür²³⁹.

İslam hukukuna göre ailenin reisi baba olmakla beraber, kadın ve çocukların baba üzerinde hakları bulunmaktadır. Diyarbakır'da babanın aile reisi olduğu söylenebilir. Her ne kadar baba aile reisi olarak görünüyorsa da ailede kararlar ortak alınmıştır. Diyarbakır aile yapısında kız erkek ayrımı yapılmamıştır. Diyarbakır'da hem Müslümanlarda hem de gayrimüslimlerde tek eşlilik görülmüştür. Birden fazla evlilik çok nadirdir. Mesela “*Mehmed Salih Efendi'nin Refika Hatun ve diğer zevcesi Esmâ Hatun*” Diyarbakır'da birden fazla evliliğin olduğunu gösterir²⁴⁰. Müslüman ve gayrimüslimlerin çocuk sayıları birbirine yakındır. Çocuk sayısı yedi ile on arasındadır²⁴¹. Müslümanlarla gayrimüslimin çocuk sayıları hakkında 593 Numaralı Şer'îye Sicili'nde herhangi bir bilgi verilmemiştir.

1.2. DİYARBAKIR'DAKİ KADINLARIN HUKUKİ HAKLARI

İslam dini kadınlara değer veren kutsal bir dindir. İslam dininin bu hassasiyeti İslam Peygamberi Hz. Muhammed (s.a.v.) vasıtasıyla iletmiş, kadınlara verdiği değerle birlikte insanlığa miras olarak bırakılmıştır. İslam'ın mirasından bazı

²³⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.1-194. Ayrıca, Bkz. Yılmazçelik, a.g.e., s.269-270.

²³⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.40.

²³⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.175.ad.201.

²³⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.159.ad.180.

²⁴⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.167.ad.190.

²⁴¹ Yılmazçelik, a.g.e., s.274-276.

toplumlar faydalanmayı bilmiş, bazıları da kadınları köle olarak görmüş ve kadına köle muamelesi yapmıştır. İnsanlığın mirasından en büyük payı hiç kuşkusuz ki Osmanlı İmparatorluğu almıştır. Osmanlı İmparatorluğu kadın haklarını gözetmiş ve kadınları aile hayatının en önemli parçası haline getirmiştir. Kadın, Osmanlı'nın geçmiş dönemlerinde olduğu gibi incelediğimiz dönemlerde de önemini korumuştur. Kadın, şer'î hukukta yerini almış ve ailenin en önemli bireyi haline gelmiştir.

Diyarbakır şehrindeki kadınların günlük hayatta önemli bir konuma sahip olduğunu söyleyebiliriz. Zira kadınlar istediği konuda mahkemeye başvurma hakkına sahiplerdi. Bu hakları; dilekçe verme, yetkili mercilerden bilgi alma, miras, emlak haklarını hukuksal yollardan arama gibi sıralanabilir. Nitekim Mele (molla) Bahaeddin Mahallesi'nde sakin Mine Hatun'un miras konusunda Diyarbakır Şer'îye Mahkemesi'ne başvurduğunu 593 Numaralı Şer'îye Sicili'nde tespit edebiliyoruz²⁴². Yine Diyarbakır'da yaşayan kadınlardan biri 1886 yılında *“kendinden haksız miktarda emlak vergisi alındığını”* belirtmesine rağmen verginin devlet tarafından tahsil edildiğini görmekteyiz²⁴³. Kadının bu *“karara itiraz ettiğini ve emlak vergisi konusunun tekrar görüşülmesi için davanın tekrar gündeme”* alınmasını mahkemeden istediği görülmüştür. Bunun üzerine mahkeme kadının isteğini gündeme almıştır²⁴⁴. Medine-i Diyarbakır *“mahallatından Fatih Paşa Mahallesi ahalisinden Asker Jandarma 1.Taburunun 3. Bölüğü Onbaşı olduğu halde vefat eden Abdulkadir'in terekesinin kendisine verilmesi için Sultan Hanım mahkemeye”* başvurmuştur. Diyarbakır'dan *“firar eden Derviş Efendi'nin akrabaları Derviş Efendi'nin kızının velayetini almak”* istemiş bunun üzerine *“Derviş Efendi'nin zevcesi Fatma Hanım mahkemeye başvurarak kızının kendisine”* verilmesini istemiştir. Bunun üzerine mahkeme kızın validesine cebren teslimi hususunda karar vererek kızı, Fatma Hanım'a vermiştir²⁴⁵.

Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi adalet mekanizması çerçevesinde şekillenmiştir. Kişilerin durumları göz önünde bulundurularak istekleri değerlendirilerek mahkemece uygun bulunduğu davalar başka vilayetlere nakil edilmiştir. İncelediğimiz yıllarda Diyarbakır'da görülen davaların zaman zaman

²⁴² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.121.ad.215.

²⁴³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.135.ad.137.

²⁴⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.135.137.

²⁴⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.21.ad.44.

başka vilayetlere sevk edildiğini ya da dava sahiplerinin bunu talep ettiğini görüyoruz. Nitekim “*Bedirgeli Hacı Mehmed Efendi'nin hakkındaki amaç ve iddiaların Erzurum vilayeti Mahkeme-i Şeriyesi'nden istinaf*” olunmasını Diyarbakır mahkemesinden talep ettiği görülmüştür²⁴⁶. Yine 18 Şubat 1894 yılında Diyarbakır'da görülen davanın “*Abdurrahman Efendi Hazretleri Mihri Mehmed vasfına cereyan eden maksad-ı hususu Bitlis vilayeti adliyesine icar buyrulması hakkında ferman*” verdiği tespit edilmiştir²⁴⁷. Bu olaylar dışında Diyarbakır mahkemelerinin verdiği kararlara itiraz hakkı olan vatandaşların haklarını aramak için temyize gittikleri görülmüştür. Mesela “*Müsteza Süleyman Siverek kazası Mahkeme-i şer'iyadan aleyhine verilen karara itiraz edip bu duruma adem-i kanaatle mütevellî tarafından temyizini*” talep ettiği 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde geçmiştir²⁴⁸.

1.3. MÜSLÜMAN VE GAYRİMÜSLİMLERİN SIKÇA KULLANDIĞI İSİMLER VE LAKAPLAR

Diyarbakır vilayeti tarihin her döneminde farklı milletleri bünyesinde barındıran en önemli vilayetlerden birisidir. XIX. yüzyılda Diyarbakır şehrinde başta İslamiyet olmak üzere Hıristiyan ve Musevi dinlerine mensup insanlar yaşamaktadır. Şehir nüfusunun büyük çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Müslüman nüfusunun yanında Ermeni²⁴⁹, Ermeni Katoliği, Protestan, İsevi Katoliği, Keldani²⁵⁰, Süryani²⁵¹, Yakubi, Şemsi, Nesturi ve Yahudi nüfusu mevcuttur. Müslüman nüfusla gayrimüslim nüfus iç içe yaşamış ve ortaklıklar kurmuşlardır.

Diyarbakır şehrinde yaşayanlar ticaret, tarım, esnafılık ve hayvancılıkla uğraşmışlardır. Bu faaliyetlerle uğraşanlara çeşitli lakaplar verilmiştir. Yine Diyarbakır şehrinde yaşayan grupların sosyal hayatlarını gösteren bir başka unsur da aldıkları isimlerden anlaşılmaktadır. Bu nedenle Diyarbakır'da kullanılan isim ve lakaplar ayrı bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Diyarbakır'la ilgili 593 numaralı Şer'iyeye Sicili'nde tespit edilen erkek isimleri aşağıda yer almaktadır. Diyarbakır'daki

²⁴⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.37.ad.75.

²⁴⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.89.ad.158.

²⁴⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.91.ad.165.

²⁴⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.111.ad.201.116, 119.ad.212. 141.ad.146.

²⁵⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.60.

²⁵¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.1.ad.11.

Müslüman aileleri çocuklarına genellikle²⁵²;

Tablo-14 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'da Müslümanların En Çok Kullanılan Erkek İsimleri

Abdulfettah	Basir	Hayri	Mehmet	Rıza
Abdullah	Bekir	Hayrullah	Mesut	Saadettin
Abdullatif	Ebubekir	Hayrullah	Mikail	Selim
Abdulmecid	Ebuzer	Hüseyin	Muhiddin	Serdar
Abdulrezzak	Ferhat	Hüsnü	Murat	Seyfullah
Abdurrahman	Habib	İdris	Mustafa	Tahir
Abdülaziz	Halil	İsa	Osman	Tahir
Abdülkerim	Halil	İsmail	Ömer	Veli
Ahmet	Halit	İzzettin	Rafet	Veli
Ali	Hamza	Kasım	Raif	Yunus
Arif	Hasan	Mahmut	Ramazan	Zafer
Asım	Hasan Hüseyin	Mehmet	Recep	Zülfikar

gibi isimler vermişlerdir. Bu isimlere bakıldığında genellikle bunların İslam büyüklerinin isimleri olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Diyarbakırlı Müslüman halkın kutsal gördükleri isimleri çocuklarına verdikleri görülmüştür. Yukarıda erkek çocuklarına isimler verilmesindeki amaç kız çocukları içinde geçerli olmuştur. Zira

²⁵² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.1-194.

Diyarbakır'daki halkın kız çocuklarına genellikle²⁵³;

Tablo-15 1893-1894 Yıllarında Müslümanların En Çok Kullandığı Kadın İsimleri

Amine	Emine	Halise	Kevser	Saliha
Ayşe	Fatma	Hatice	Melek	Şerife
Azime	Gül	Hatun	Meryem	Zeliha
Derya	Gülsüm	Havva	Safiye	Zeynep

gibi dini isimler verdikleri görülmüştür. Bu isimler genellikle atalarının isimleri olup bunları çocuklara vermişlerdir. Diyarbakır şehrinde en çok kullanılan lakaplar;

Tablo-16 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'da En Çok Kullanılan Lakaplar

Ağa	Debbağ	Kahveci	Mir	Tabakçı
Altıngünzade	Dede	Katırcı	Oğlu	Tamburcu
Aynacı	Demirci	Keçecizade	Palancı	Terzici
Baba	Derici	Kel	Rençper	Topal
Bakkal	Derviş	Küllükçü	Sarı	Tuzcu
Beyefendi	Efendi	Kürkçü	Semerci	Tüfekçi
Çavuş	Gülşeni	Mele (Molla)	Sucu	Yürekli
Çelebi	Hacı	Marangozcu	Şeyh	Zade

²⁵³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.1-194.

gibi lakaplardır. Bu lakaplar ya kahvecilik, debbağlık, semerci gibi kişilere uğraştığı işlerden dolayı verilmiş, ya da sarı, kel, topal gibi fiziksel özelliklerinden dolayı verilmiştir. Diyarbakır vilayetinde yaşayan gayrimüslim ailelerin en çok kullandığı²⁵⁴;

Tablo-17 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'daki Gayrimüslimlerin En Çok Kullandığı İsimler

Agop	Esber	Kenan	Ohannes	Serkiz
Bederyes	Havyer	Kirkor	Osib	Tiyor
Bedros	Karabedik	Makdis	Semeryan	Tomas
Bekan	Karabet	Meryem	Serkes	Vartan
Edgan	Kasebyan	Mirkeban	Serkis	Zertan

gibi isimlerdir²⁵⁵. Gayrimüslimler tıpkı Müslümanlar gibi çocuklarına kendi dinlerinde geçen isimleri vermişlerdir. Onlar için bu isimler kutsal olup din büyüklerinin isimleridir. Bu isimler dışında Diyarbakır'da yaşayan bazı gayrimüslimlerin çocuklarına;

Tablo-18 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'daki Gayrimüslimlerin Kullandığı Türkçe İsimler

Altun	Durmuş	İbrahim	Murad	Sadakat	Sultan

gibi Türkçe isimler vermeleri oldukça dikkat çekicidir²⁵⁶. Gayrimüslimlerin çocuklarına verdikleri Türkçe isimler etkileşime en güzel örnek olmalıdır. Gayrimüslimlerin kullandığı lakaplar tıpkı Müslümanların kullandığı lakaplar gibi ya uğraştıkları meslekle alakalı ya da dini terimlerle ilgilidir. Lakaplar, bazen gayrimüslimlerin fiziki özelliklerinden yola çıkılarak da verilmiştir. Nitekim gayrimüslimler;

²⁵⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.1-194. Ayrıca, Bkz. Yılmazçelik, a.g.e., s.264-265.

²⁵⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.1-194.

²⁵⁶ Yılmazçelik, a.g.e., s.265.

Tablo-19 1893-1894 Yıllarında Diyarbakır'daki Gayrimüslimlerin En Çok Kullandığı Lakaplar

Altuncu	Bezzaz	Değirmenci	Enfiyeci	Hallaç
İnce	Katırcı oğlu	Keşiş	Kuyumcu	Kocabaş
Mazucu	Meyhaneci	Sakızcı	Oturakçı	Tüccar

gibi lakaplarla anılmışlardır²⁵⁷. Yukarıda Diyarbakır'ın XIX. yüzyılın ikinci yarısındaki sosyo-kültürel hayatı hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere toplumlar birbirlerinden etkilenmekte sevdiği, beğendiği ve kutsal saydıklarını aile yapısında yaşatmaktadırlar. Bu nedenle kişilerin yaptığı işler ve fiziki durumları onların günlük hayattaki konumlarına etki etmiştir.

2. ŞEHİRDEKİ GAYRİMÜSLİMLERİN DURUMU

2.1. ERMENİLER

2.1.1. Ermenilerin Şehirdeki Durumları

Bilindiği üzere Türkler, XI. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'ya yerleşmeye başladıklarında burada yaşayan uluslardan birisi de Ermenilerdi. Bu tarihlerden itibaren Ermenilerle Türkler ve bölgenin yerleşik halklarından Kürtler, bir arada yaşamaya başlamışlardır. İslam hukuku içinde dinde zorlama yoktur ve insan insanın kardeşidir, anlayışıyla Müslüman Türkler ve Kürtler yaşadıkları coğrafyalarda gayrimüslimlerle yaşamayı bir görev bilmişlerdir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu topraklarında yaşayan Müslümanlar, Beylikler Dönemi'ndeki Diyarbakır'ı ihya etmişlerdir. Beyliklerden sonra Diyarbakır'a hâkim olan Akkoyunlular, şehrin imarına önemli katkılar sağlamışlardır. Bu bayındırlık faaliyetleri sadece Müslümanlar için yapılmamış, gayrimüslimler de işin içine alınmıştır²⁵⁸.

Osmanlı Devleti, Diyarbakır ve çevresine hakim olunca buralarda Müslümanlar yoğun olarak yaşıyordu. Osmanlı'dan önce Diyarbakır'a birçok Müslüman devlet hakim olmuştur. Hakim olan devletlerin halkı Müslüman olduğu

²⁵⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.1-97.

²⁵⁸ Zimmet: Arapçada üstünde olan şey anlamına gelmektedir. Bkz. Kamuran Gürün; *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983, s.3.

için şehirde Müslümanlar söz sahibi olmuşlardır. Diyarbakır'da devletin asli unsurları Müslümanlar olup, Müslümanlar dışında gayrimüslimlerde yaşamışlardır.

Osmanlı Devleti, Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde Diyarbakır'a hâkim olunca şehirde yaşayan gayrimüslimlerle ilgili zimmet anlaşması imzalayarak onları Allah ve Peygamber'in zimmeti altına almıştır²⁵⁹. Böylece gayrimüslimlerin İslam Devleti güvencesi altına alındığı gösterilmiştir. Bu durum Osmanlı'nın genelinde olduğu gibi Diyarbakır şehrinde de görülmüştür. Müslümanlarla gayrimüslim halk uzun bir müddet bir arada yaşamayı kabullenip birlikliliklerini sürdürmüşlerdir. Bu birliklilik gayrimüslimlere millet kavramını da kazandırmıştır. Bu kazanım milletleri birbirlerine bağlamış ve Ermenilere “*Millet-i Sadıka*” unvanı verilmiştir. Zira bu unvan Osmanlı toplumu içinde Müslümanlarla en iyi anlaşan milletin Ermeniler olmasına katkı sağlamıştır²⁶⁰. Hatta Müslümanlarla Ermeniler arasında ortaklıklar bile kurulmuştur. Bu duruma 593 şer'iyeye sicilinde rastlanılmıştır. Örneğin Ömer Efendi ile Belediye Azası Tomas Efendi ortaklaşa bir arsa almışlar arsalarının bir bölümünü içine alan Diyarbakır'da oturan Yunus Efendi ev inşa etmekte olduğunu görmüşler ve mahkemeden ev inşasına müdahale edilmesini istemişlerdir. Mahkemede buna müdahale edip konuyu belediyeye havale etmiştir²⁶¹.

Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde Diyarbakır Osmanlı topraklarına katılınca bölge kozmopolit bir hal almıştır ve Ermeniler kendilerini Osmanlı'nın bir parçası olarak görmeye başlamışlardır. Ermenilerin kendini devletin bir parçası olarak hissetmeleri Diyarbakır örneğinde de görülmektedir. Nitekim Ermeniler, Diyarbakır'ın gerek sosyal hayatı içerisinde olmaları, gerekse devlet hizmetinde bulunmaları dikkat çekicidir. Dolayısıyla Ermenilerin Diyarbakır'daki şehir yaşamının her basamağında oldukları görülmektedir. Ermenilerin sosyal hayatta rahat ve huzurlu olmaları onların nüfuslarının artmasına da katkı sağlamış ve Diyarbakır'daki Ermeni nüfusu her geçen gün artmıştır.

XVII. yüzyılda Diyarbakır'a gelen ünlü seyyah Evliya Çelebi, “*Diyarbakır'ın 47 mahallesinin Müslüman, 7 mahallesinin de Ermeni Mahallesi*” olduğundan söz

²⁵⁹ Nurdan İpek; “Millet Sistemi İçerisinde Ermeniler”, *Hosgörü Toplumunda Ermeniler*, C. III, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007, s.421.

²⁶⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.1-194.

²⁶¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.111.ad.202.

etmiştir²⁶². Diyarbakır bu özelliğini XIX. yüzyılın ikinci yarısında da kaybetmemiştir. Her ne kadar XIX. yüzyılın ikinci yarısında misyonerlerin desteğiyle bölgede kıpırdamalar olduysa da bu durumun Osmanlı'yı çok fazla etkilemediğini söyleyebiliriz.

Ermeniler, Osmanlı Devleti zamanında Ermeni milleti kavramına sahip olunca Ermenilerin Osmanlı yönetiminden zamanın çok üstünde hoşgörü, tolerans ve inanç özgürlüğünden yararlandığı söylenilebilir²⁶³. Hatta o kadar hoş görülmüşler ki Ermeniler kendi aralarındaki sorunların Müslümanların arabuluculuğuyla çözülmesini istemişlerdir. Mesela XIX. yüzyılda Ermenilerin bir kısmı Katolik Mezhebi'ne mensuptu, bir kısmı da Gregoryen Mezhebi'ne sahipti. Bu mezheplere sahip olan Ermeniler mezhep çatışmalarını başlatmışlardır. Bu çatışmalar Türklerin araya girmesiyle noktalanmış ve 1831 yılında Katolik Ermeni Patriğinin kurulmasına karar verilince çatışmalar tamamen durmuştur²⁶⁴.

Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarında Müslümanlardan sonra en fazla nüfusa sahip millet Ermenilerdi. Ermeniler, Osmanlı'nın himayesine girince sayıları tam olarak belirtilmemiştir. Ancak gerçek şudur ki doğu bölgelerinde Müslümanlardan sonra en çok nüfusu Ermeniler oluşturuyordu. Bu nüfus her geçen gün artmıştır. Diyarbakır'a gelen yabancı seyyahlardan Simeon, Diyarbakır şehrinde Ermenilere ait 1000 haneli bir nüfustan söz etmiştir. Bu nüfus miktarı XIX. yüzyılın sonlarına doğru artmıştır. Diyarbakır'da yaşayan Ermenilerin sosyal ve ekonomik hayata girdiği de yapılan çalışmalar sonrasında tespit edilmiştir. Hatta şehir yönetiminde Ermeni vatandaşların da söz sahibi olduğu görülmüştür. 1877 yılında Diyarbakır idare meclisinde Tomas Efendi, Mihail, Agop ve Mıdırgıç Efendiler devlet hizmetinde buldukları görülen Ermenilerdir. 1882-1883 senesinde Diyarbakır'da hizmet veren; Minasyan Ohannes, Keşişyan Michael, Mardos Efendi gibi Ermeniler yer almaktaydı. Bu tarihlerde Diyarbakır valilerinin tercümanlığını Dikran adlı bir Ermeni yapıyordu. Ancak bu kişinin tercüme işlerini yanlış yaparak valileri yanıltmakta ve kurumlara yanıltıcı bilgiler vermekte olduğu kaynaklarda geçmektedir. Dikran adlı Ermeni'nin yaptığı çevirilerden birisi de; Ermenileri ihtilal

²⁶² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, s.1118. Ayrıca, Bkz. Okumuş, a.g.m., s.177.

²⁶³ Abdurrahman Çaycı; *Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000, s.13.

²⁶⁴ Çaycı, a.g.e., s.12.

düşüncesine sevk edecek propaganda unsurları içeren Ermenice gösterilecek bir tiyatro oyununun sakıncasız olduğunu Diyarbakır valisine bildirmesidir²⁶⁵. Dikran bu doğrultuda raporlar verdirmiştir. Bu durum da Ermenilerin isyan hazırlıkları içerisinde olduklarını göstermektedir. Dikran'ın Ermenilerin isyan hazırlıklarından haberdar olduğu kanısını güçlendirmektedir. Çünkü tiyatro oyunları Milliyetçilik fikrini aşılacaktır. Ermenilerin Diyarbakır'da kamu hizmetine girmeleri XIX. yüzyılın son çeyreğinden sonra artmıştır. 1893-1894 yıllarında da Ermenilerin devlet hizmetinde buldukları görülmüştür. Zira 30 Ağustos 1893-1894 tarihlerine ait belgelerde Ermenilerin devlet hizmetinde buldukları; kimilerinin de bürokraside görev aldıkları ve yüksek maaşlarla çalıştıkları yer almıştır. Ermeniler, bürokrasinin dışında, idare meclisi, polis memuru, telgraf müdürlüğü, tercüman ve dış haberleşme sorumlusu görevlerde de bulunmuşlardır. Hatta bazıları devlet nişanlarıyla ödüllendirilmiştir²⁶⁶.

1893–1894 tarihlerinde Ermenilerin Diyarbakır şehrinde çok rahat yaşadıkları 593 numaralı Şer'ie Sicili'nde de görülmüştür. Mesela Kuyumcu Tomas'ın Gül Cami Mahallesi'nde Salhane civarında bir bab-ı mülk hanesinin tamiri için Diyarbakır Şer'ie Mahkemesi'ne başvurmuştur²⁶⁷. Ermeniler bu tarihlerde kendi aralarındaki sorunları ya da Müslümanlarla arasındaki sorunları Diyarbakır'daki mahkemelere taşımışlardır. Bu sorunların kendi lehlerine çözümlendiği de görülmüştür. Mesela Diyarbakır'da yaşayan kuyumcu Kereb, İbrahim Ali Efendi ve İbrahim Efendi'den 28000 guruş alacağı olduğunu belirterek onları mahkemeye vermiştir. Mahkemede onların borçlarına karşılık dükkânlarını teminat göstermiştir²⁶⁸. Bu bilgilerden de anlaşılacağı üzere Diyarbakır'daki Ermenilere siyasi, sosyal, ekonomik ve hukuki haklar verilmiştir. Vilayetteki Ermenilerle Müslümanlar kardeşçe yaşamışlardır.

2.1.2. Ermenilerin Ekonomik Durumları

Diyarbakır, Doğu ile Batı'yı birleştiren noktada Dicle Vadisi'ne hâkim bir

²⁶⁵ Serkan Yazıcı, "Diyarbakır Sosyal Yaşamı İçerisinde ve Devlet Hizmetinde Ermeniler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. IV, Erciyes Üniversitesi I.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007. s.264.

²⁶⁶ Yazıcı, a.g.m., s.265-270.

²⁶⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.110.

²⁶⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.115.ad.207.

tepe üzerinde inşa edilmiştir. Stratejik bir ticaret ve tarım şehridir. Bu özelliğini tarihin her döneminde korumuştur. Diyarbakır, Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra ticari önemini daha da artırmış ve Doğu'nun ticaret merkezi olmuştur. Bunda çeşitli etkenler rol oynamıştır. Mesela Dicle Nehri üzerinde yapılan nehir nakliyeciliği (kelekçilik) şehre önemli gelir sağlanmıştır. Yine Osmanlı Devleti hâkimiyeti boyunca birçok ticaret yolu Diyarbakır'dan geçtiği için bölge halkı bu yollardan ticari nasibini almıştır. Özellikle Bağdat-Diyarbakır yolu, İstanbul -İskenderun-Diyarbakır, Samsun-Diyarbakır-Mardin-Bağdat, İstanbul-Sivas, Diyarbakır-Bağdat yolları önemli yollardır. Hindistan'dan gelen mallar İran veya Dağıstan-Diyarbakır-Sivas-İstanbul'a ulaşmakta idi. İran veyahut Dağıstan-Diyarbakır-Halep-Şam'a iletilmekte idi. Yine İran veya Dağıstan-Diyarbakır-Bağdat yollarıyla diğer bölgelere sevk edilmişlerdir²⁶⁹.

Diyarbakır'ın önemli ticaret yollarına sahip olmasının dışında, kuzeyinde hayvancılığa elverişli dağların ve yaylaların yer alması, bulunduğu ovanın verimli olması buranın ekonomik canlılığını korumasını sağlamıştır. Bu ekonomik canlılık beraberinde pek çok mesleği de ortaya çıkarmıştır. Pirinç, hububat üretimi, bağ ve bahçecilik, küçükbaş ve büyükbaş hayvan yetiştiriciliği boyahane, darphane, sem hane (Mum'un yapıldığı yer), kırıshane, macunhane, başhane ve bozahane işletmeciliği yaygın mesleklerden bazılarıdır²⁷⁰. Bunların yanı sıra; ipek ticareti, çeşitli kumaş türleri, tuz, şeker, bakır, kalay, sabun, saç, demir, çivit, kurşun, tel, kuru ve yaş meyve, bal, bal mumu ve pamuk yağı gibi malların alınıp satılması ekonominin canlanmasını sağlamıştır²⁷¹. Bu malların alınıp satılmasını Müslümanlarla gayrimüslimler birlikte gerçekleştirmişlerdir. Müslümanlar genellikle tarım ve hayvancılık; gayrimüslimler ise ticaretle uğraşmışlardır. Ancak gayrimüslimlerden en çok ticaretle uğraşanlar Ermenilerdi. Ermenilerin başlıca uğraş alanları; kasaplık, mumculuk, terzilik, ayakkabıcılık, fırıncılık, berberlik,

²⁶⁹ İbrahim Yılmazçelik; "Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaletinin İktisadi ve Sosyal Durumu", *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.472-473.

²⁷⁰ Ahmet Kolbaşı; *1892-1893 Ermeni Yafta Olayları (Merzifon-Yozgat-Kayseri)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011, s.75-78.

²⁷¹ Mehmet Salih Erpolat; "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'daki Esnaf Grupları ve Meslekler", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. II, Ankara 2008, s.310-311.

lokantacılık, kuyumculuk²⁷² ve bezzazlık gibi mesleklerdir²⁷³.

Ermeniler, Osmanlı hâkimiyetinde ticaretle uğraşmış ve zenginleşmişlerdir. Ermenilerin zenginleştiklerinde yeni mesleklerle de uğraşmaya başladıkları görülmektedir. Nitekim incelediğimiz dönemlerde kuyumculuk mesleği Ermenilerin ellerinde idi. Örneğin 1893-1894 tarihlerinde kuyumculukla uğraşan; Tomas, Edgan, Keran, Beykan gibi Ermenilerin, Diyarbakır'daki en önemli kuyumculardan oldukları görülmüştür. Bu kuyumcular aynı zamanda Diyarbakır'da zengin ahalilerdendir²⁷⁴.

XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın sonlarına kadar Diyarbakır ve çevresinde yaşayan Ermenilerin meslekleri genellikle fazla para getiren mesleklerdi. Bu mesleklerden başlıcaları şunlardır; cullah, bakkal, bezzaz, hallaç, haffaf, debbağ, habbaz muytab, kuyumcu, terzi, sabuncu, dellal, attar, nalbant, kazancı, cennan (bahçıvan), necaar (oduncu), alafan, berber, kürekçi, basmacı, kavukçu, tütüncü, kahveci, penbeci, aşçı, kılıççı, boyacı, demirci, bardakçı, gazzaz, sarraç, keçeci, eskici, çilingir, mermerci ve helvacı gibi mesleklerdir²⁷⁵.

Esnaflıktan başka Ermeniler Diyarbakır ticaretini de ellerinde bulunduruyorlardı. Hatta ithalat ve ihracatta aktif olarak yer almışlardır. Diyarbakır ahalisi Ermeniler vasıtasıyla dışarıdan; pamuk, basma, bakır, gazyağı, çivit boyası, kahve, manda derisi, şeker, tarçın, kibrit, kağıt, fes boya malzemeleri, baskılı mendil, saat, mücevher, halı, kilim ve tombalak almaktaydı. Ermenilerin yukarıdaki uğraşlarının dışında; darphane gümrük, han işletmeciliği ile diğer mühim işleri de vardır. *“Pazar ve yortu günleri Ermenilerin dükkânlarını açmadıkları ve işlemedikleri için, şehrin ıssız ve ölü hale geldiği”* gezginler tarafından belirtilmiştir²⁷⁶.

İncelediğimiz yıllarda Diyarbakır'daki Ermenilerden bazılarının demircilikle

²⁷² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.115.207.122.159.ad.180.

²⁷³ Yılmazçelik, a.g.e., s.310 Ayrıca, Bkz. Gürsoy Şahin; “Sosyal Hayatta Türk-Ermeni İlişkileri ve Bu ilişkilerin Osmanlı Ülkesinden ABD’ye Göç Eden Ermeniler Üzerine Bazı Yansımalar”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. II, Erciyes Üniversitesi I.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007, s.251.

²⁷⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.12,40,57,60.

²⁷⁵ Yılmazçelik, a.g.e., s.310.

²⁷⁶ İlhan Pınar; “Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)”, *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.155. Ayrıca, Bkz. Tuncer, a.g.e., s.188.

uğraştığını görmekteyiz. Bu durumla ilgili bilgiler 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde geçmektedir. Mesela “*Devlet-i Aliyelin Ermeni milletinden demirci Tomas Veledal*” Diyarbakır'da esnafılık yapan Ermenilerden birisidir²⁷⁷. Bu anlamda kaynaklarda belirtildiğine göre; “*Koca Oseb adlı Ermeni değirmencilikle uğraşmış ve bundan dolayı ekonomik durumu son derece iyi*” duruma gelmiştir. Yine bunun dışında; Misbağyan Ermeni'sinin asıl mesleğinin ticaret olduğu ancak kendisinin ticaretle uğraşmaktan çok askeri ihalelerine giren ve ihalelerin büyük bir kısmını alan ve hükümet nezdinde hatırı sayılan birisi olduğunu kaynaklarda belirtilmiştir²⁷⁸. Bütün bu bilgiler Ermenilerin Osmanlı topraklarında ekonomilerini güçlendirdiklerini göstermektedir. Ermenilerin Diyarbakır'ın Osmanlı topraklarına katılmasından 1895 yılına kadar geçen sürede ekonomik durumlarının çok iyi olduğunu teyit etmektedir. Diyarbakır'daki Ermenilerin ekonomileri iyi olduğu kaynaklarda görülmüştür. İncelenen yıllarda kuyumculuk faaliyetleri Ermenilerin elinde olduğu 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde görülmüştür. Mesela Fatih Paşa Mahallesi'nde Kuyumcu Karabedik ölünce oğlu kuyumculuk mesleğini devam ettirmiştir²⁷⁹. Yine kuyumcu Tomas²⁸⁰, Kara Beykan²⁸¹, Edgan²⁸² ve Ohannes Karabiyani²⁸³ adlı kişiler Diyarbakır'ın önemli kuyumcuları arasındaydı. Ermeniler ekonomik refahı nüfuslarının da artmasını sağlamıştır. Bu durum o dönemlerde bölgeyi gezen seyyah Justin McCarthy'nin dikkatini çekmiş ve Justin McCarthy, Ermenilerin ekonomileri iyi olduğu için, nüfuslarının gittikçe arttığından bahsetmiştir²⁸⁴. İncelenen 1893-1894 yıllarında Ermenilerin hiçbir sorunlarının olmadığı, aksine çok rahat yaşam sürdürdükleri Diyarbakır örneğinde bir kez daha görülmüştür.

2.1.3. Ermenilerin Sosyal ve Kültürel Durumları

Anadolu coğrafyası etnik farklılığının yaşandığı en büyük coğrafyalardan birisidir. Bu coğrafyanın etnik farklılığının dışında jeopolitiği de son derece önemliydi. Bu nedenle tarihin her döneminde milletler, Anadolu coğrafyasına hâkim

²⁷⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.77.

²⁷⁸ Mustafa Akif Tütenk, “*Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952), Vak'aları*”, s.11-21.

²⁷⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.115.ad.207.

²⁸⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.108, 110, 122.

²⁸¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.120.

²⁸² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.80.

²⁸³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.185.ad.217.

²⁸⁴ Justin McCarthy; “*Osmanlı Ermeni Nüfusu*”, *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ed: Türkkaya Ataöv, Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2002, s.63-66.

olabilmek için bazen savaşlar yapmış, bazen de nüfus potansiyellerini kullanarak, vatandaşlarını buraya yerleştirmişlerdir. Milletler kendi vatandaşlarını yerleştirdikten sonra şehirde yaşayan diğer insanlarla etkileşimleri kaçınılmaz olmuştur. İşte bu vesileyle Diyarbakır'a yerleştirilen Ermeniler, Müslümanlarla etkileşim içerisine girmiş ve vilayette uzun zaman birlikte yaşamayı başarabilmişlerdir. Bu birliktelik Selçuklular Dönemi'nde devam etmiş ve Osmanlı'ya kadar artarak gelişmiştir.

Diyarbakır Yavuz Sultan Selim Dönemi'nde Osmanlı topraklarına katılınca böylesine farklı milletleri barındırıyordu. Bu milletler başta Müslüman, Ermeni, Süryani, Keldani, Yahudi ve Şemsi gibi milletlerdir. Osmanlı Devleti, Diyarbakır'daki gayrimüslim milletlere özgürlük hakkı tanımıştır. Böylelikle, birlikte yaşamın temellerini atmıştır. Birlikte yaşamak tabii ki öncelikle hoşgörü ve kendine güven meselesidir. Sonra hoşgörü ve güveni birlikte kullanıp bunları paylaşma dönüştürme sanatıdır. Osmanlı Devleti tarih boyunca Ermenilere gönülden samimi duygularla yaklaşan bir devlettir. Bu nedenle Diyarbakır Müslümanları, birlikte yaşadıkları Ermenilerle sevgi, saygı, hoşgörü çerçevesi içerisinde kardeş gibi olmuşlardır. Bu kardeşlik duygusuyla hareket eden Osmanlı Devleti, Ermenileri sosyal, ekonomik ve kültürel hayatta ortak etmiş ve onların da refah seviyesinin yükselmesini sağlamıştır²⁸⁵. Diyarbakır'da Müslümanlarla birlikte yaşayan Ermeniler ibadetlerini serbestçe yapabiliyor, kendi dillerini rahatça konuşabiliyor, kültürlerini gelenek ve göreneklerini rahatça yerine getirebiliyorlardı. Yine şehirde Ermenilerin dışında Müslümanlarla birlikte yaşayan gayrimüslimlerden; Yahudiler, Keldaniler, Süryaniler, Şemsiler, Rumlar ve Franklar vardı. Bunlar da tıpkı Ermeniler gibi ibadetlerini gelenek ve göreneklerini serbestçe ifa edebiliyorlardı.

Müslümanlarla Ermeniler bazen ayrı mahallelerde ve köylerde bazen de aynı yerlerde yaşıyorlardı. Bu etkileşim dışında panayır ve pazar alanındaki ekonomik ilişkiler kaçınılmaz olmuştur. Bu vesileyle Müslümanlarla kültürel ilişkiler neticesinde bazı Ermeniler Türkçe konuşur olmuş, bazıları da Türkçe isimler kullanmıştır. Mesela Ermeniler; Gökçe, Yağmur, Budak, Emir şah, Arslan, Aydın, Aydoğmuş, Karyağdı, Cihan Şah, Kutlu, Kutlu Şah²⁸⁶, Abdulhalık, Abdullah, Abdülkerim, Abdunur, Abdurrahman, Abdulazim, Fethi, Feyyaz, Sefer, Ahican,

²⁸⁵ Kolbaşı, *1892-1893 Ermeni Yafta Olayları*, s.77-78.

²⁸⁶ Şahin, a.g.m., s.25.

Ruhican, Muratcan ve Nurican gibi Türkçe isimleri kullanmışlardır²⁸⁷. Ermenilerin kullandığı bu isimler 593 Numaralı Şer'iyе Sicili'nde geçmemektedir.

Diyarbakır şehrinde Ermenilerin dışındaki diğer gayrimüslimler de tıpkı Ermeniler gibi çeşitli Türkçe isimler kullanmışlardır. Bu isimler; Abdal, Kinyas oğlu Abdullah²⁸⁸, Ağcan, Altun, Allahverdi, Arslan, Ayvaz, Bayram, Balık, Budak, Babacan, Bulut, Kaplan, Kalender, Karagöz, Kılıç, Kızıl, Köse, Karaoğlan, Açoğlan, Saru, Saruhan, Şahin, Yasef, Verdi, Togan, Taştımur gibi isimlerdir²⁸⁹.

Toplumsal ilişkilerin ve geleneklerin en yoğun olduğu yerlerden birisi de köylerdi. Köylerde ilişkiler daha sık ve dayanışmaya dayalı olduğu için Müslüman ve Ermeni köylülerin yaşantıları benzerlik göstermektedir. Keza köylerdeki Ermenilerin ve Müslümanların kıyafetleri, düğün törenleri ve yemek çeşitleri yaşam tarzları birbirine yakındı. Bu özelliklerin Diyarbakır köylerinde de görüldüğünü söyleyebiliriz. Diyarbakır köylerinde yaşayan Ermeniler; Müslümanlarla rahatça diyalog kurmuşlar, alışverişlerinde, komşuluk ilişkilerinde; ölüm, doğum, düğün, bayram gibi sosyal faaliyetlerde komşuluk vazifelerini ifa etmişlerdir. Ölenlerin yakınlarına taziye ziyaretlerinde bulunmuşlar, düğün ve bayramlarda Müslümanları tebrik etmişlerdir. Ramazan ve Kurban Bayramlarında Ermeniler, Müslümanlarla bayramlaşmış, Müslümanlar ise Ermenileri en iyi şekilde karşılamışlardır. Aynı hassasiyeti Müslümanlar da göstererek onların bayramlarına iştirak etmişlerdir. Kışın köy odalarında Müslümanlar, Ermeni komşularını da çağırarak burada birlikte sohbet etmişlerdir. Diyarbakır'da Müslümanlarla Hristiyanlar arasında asla bir karışıklık, düşmanlık görülmemiştir. Protestanlar, Ermeniler ve Katolikler birbirleri ile tartışmaları olduğu halde, Müslümanlar adaletli davranışlarıyla onlar arasında hakemlik eder ve komsularını barıştırmışlardır²⁹⁰. Müslümanlar Hristiyanlara kardeş ve

²⁸⁷ Mehmet Salih Erpolat; "H.1104-1105 (M.1691-1692) Tarihli Diyarbakır Vilayetti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yer Alan Türkçe Şahıs İsimleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. III, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007. s.53.

²⁸⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.22.ad.45.

²⁸⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.127,157.ad.175. Ayrıca, Bkz. Erpolat, a.g.m., s.23-26.

²⁹⁰ Oktay Bozan; *Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları*, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2006, s.37. Ayrıca, Bkz. Sait Öztürk; "Bir Osmanlı Kazasında Türkler ve Ermeniler: Darende, Has Toplumunda Ermeniler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. IV, Erciyes Üniversitesi I.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007. s.129.

Hristiyanlar da Müslümanlara sırdaş gözüyle bakarlardı. Bunlar birbirlerinin haklarına asla tecavüz etmezlerdi.

Ermenilerin yaşadığı vilayetlerdeki olaylardan oradaki Ermenilerin sosyal ve hukuki durumlarından az çok fikir elde edilebilir. Yukarıda sosyal durumlarından bahsedilmiştir. Ermenilerin sosyal ve kültürel yapısından sonra önemli olan durumlarından birisi de hukuktur. Ermeniler, Diyarbakır şehrinde haklarını savunabilmek için davalarını mahkemelere taşımış, sorunlarını mahkemelerde çözmeye çalışmışlardır²⁹¹. Mahkemelerde görülen davalar; siyasi, sosyal ve ekonomik konular hakkında olabilirdi. Mesela Bedros Efendi, Hacı Mesud Efendi'den alacağını tahsil etmek için mahkemeye başvurmuştur²⁹². Bu tür durumlarda Müslüman, gayrimüslim ayrımı yapılmaz ve davalar adalet çerçevesinde görüşülerek karara bağlanırdı. Karara bağlanan davalarda Müslümanlar da haksız çıkabilmiştir.

Diyarbakır mahkemelerine Ermenilerin serbestçe başvurabildikleri 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili incelendiğinde bu mevzuya pek çok kez rastlanılmıştır. Örneğin "7 Eylül 1893 tarihinde verilen istidada Kuyumcu Tomas'ın Gül Cami Mahallesi Salhane civarlarında bir bab-ı mülk hanesinin tamiri" için izin istediği görülmektedir²⁹³. Yine kuyumcu Kereb "dava ile İbrahim Efendi'den 2800 guruş alınması ve bunun için de 1450 guruşunu Biracıyan Tomas'a ve diğer 925 guruşunu da kuyumcu Ohannes'e" verilmesini mahkemeden istemiştir²⁹⁴. Mesela Diyarbakır "dava vekili Serkis Efendi tarafından kuyumcu Ohannes Karabıyan'ın iki bab-ı dükkanı hakkında" 1895 yılında verdiği dilekçedir. Bu dilekçede dükkanların akıbeti hakkında bilgi almak istemiştir²⁹⁵. Yukarıdaki bilgiler bize Ermenilerin Diyarbakır'da sosyal, kültürel ve hukuki haklarının olduğu anlaşılmaktadır. Bazen de mahkemenin Ermeniler aleyhinde verdiği kararlara Ermenilerin itiraz ettiği ve tekrar davanın görüşülmesi için dilekçe yazdığı; "Tebaa-i Ermeni aleyhine verilen ilamı tahrir eylediği hakkında davanın tekrar görüşülmesi babında 1893 (1308) tarihli

²⁹¹Esat Uras; *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987, s.83.

²⁹² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.36.

²⁹³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.110.

²⁹⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.115.ad.207.

²⁹⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.184.

istidadır” şeklindeki bilgiler verilmiştir²⁹⁶. Bu durumların dışında Ermenilerle Müslümanlar arasındaki davaların bazen Ermeniler lehine karar verildiği 593 Numaralı Şer’iye Sicili’nde görülmüştür. Örneğin Diyarbakır’da kuyumculuk yapan Kereb, İbrahim Ali Efendi ve İbrahim Efendi’den 28000 guruş alacağı olduğunu belirterek onları mahkemeye vermiştir. Mahkemede onların borçlarına karşılık dükkânlarını teminat göstermiştir²⁹⁷. Bu ve bunun gibi daha pek çok durum, şehirdeki Ermenilerin adaletli bir yargılamaya tabi tutulduğunu göstermektedir.

Ermeniler kiliselerini tamir edecekleri zaman bu durumu İstanbul’a iletirler, keşif yapılır ve sonunda gerekli onarım yapılırdı. Mesela Ergani Madeni’nde çalışan Ermeni işçiler; mahkemeye başvurarak yıkılmak üzere olan Aya Panayaya (Panogia-Meryem Ana Kilisesi) kilisenin tamiri için dilekçe ile Divan-ı Hümayuna başvurmuşlardı²⁹⁸.

Ermeni cemaatinin sosyal yaşantısı olan ayin, nikâh, boşanma gibi olayları rahipleri yapar, bu rahiplerin tayinleri ise padişah tarafından yapılırdı. Tayin olunanlara ise Beraat-ı Hümayun verilirdi²⁹⁹. Padişah tarafından atanan rahipler dini ayinleri düzenler ve Ermeniler arasındaki nikâhları kıyarlardı. Bu durum Osmanlı’nın başta Ermeniler olmak üzere gayrimüslimlere ibadet etme ve diğer alanlarda serbestlik tanıdığını göstermektedir. Durum böyle olunca da Diyarbakır vilayetinde pek çok kilise tamir edilmiştir. Bütün bunlar Diyarbakır şehrindeki Ermenilerle Müslümanların bir arada huzurlu bir şekilde kardeşçe yaşadıklarını göstermektedir. Ancak XIX. yüzyılın başlarından itibaren bölgeye gelen misyonerler, Müslümanlarla Ermenilerin arasını açmaya çalışmışlardır. Misyonerlerin bu uğraşı XIX. yüzyılın son çeyreğinde etkisini göstermiş ve Ermeniler Müslümanlara karşı ayaklanmalar tertiplemeye başlamışlardır. 1893-1894 yıllarında yapılan çalışmada Diyarbakır’daki Ermenilerin hiçbir sıkıntılarının olmadığı görülmüştür. Aksine yönetimde, ticarete ve sosyo-kültürel alanlarda aktif olarak görev yapmışlardır. Ancak şehirdeki bazı Ermeniler, misyonerlere ve Ermeni komitacılarına destek vererek Diyarbakır’da 1895’te Ermeni isyanını çıkarmaya muvaffak olmuşlardır. Bu

²⁹⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.116.

²⁹⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.115.ad.207.

²⁹⁸ BOA Cevdet Adliye, nr: 1048.

²⁹⁹ Yücel Özkaya; “Arşiv Belgelerine Göre XVIII ve XIX Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilerin Durumu”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1984. s.150.

tarihten sonra Müslümanlarla Ermenilerin arası açılmaya başlamıştır.

2.2. SÜRYANİLER

Osmanlı Devleti daha kuruluşundan itibaren gayrimüslimlerle ilişkilerin yoğun olduğu bir devlet olarak ortaya çıkmıştır. Yeniçağın bu güçlü devleti, modern çağımızda ortaya atılan “çatışma” teorilerinin aksine, çok farklı din ve dillerin oluşturduğu çok kültürlülük ortamında kendine has bir “uyumu” yakalayabilmiştir. Osmanlı'nın uyguladığı “*Millet Sistemi*” bu uyumun hukukî zemininin adıdır. Bu yönüyle, Osmanlı Devleti içindeki farklı din ve dillerdeki milletler/cemaatleri bünyesinde bulunduran nadide devletlerden birisidir³⁰⁰. Bu milletlerden birisi de uzun zaman Osmanlı Devleti'nin himayesinde yaşayan Süryanilerdir. Süryanilik din olmayıp bir mezhep ismidir. Hristiyanlığı ilk kabul edenlerden oldukları için onlara Süryani Kadim de denilmiştir³⁰¹.

Süryaniler Romalılar zamanında çok sıkıntı çekmişlerdir. Romalılar, Diyarbakır ile Şanlıurfa arasındaki bölgede yaşayan Süryanilerin birçoğunu öldürmüşlerdir. Kurtulanlar Mardin (Mazıdağı) ve Diyarbakır'a gelerek buralarda yaşamaya başlamışlardır. Süryanilerin bu bölgede nüfusu giderek artmaya başlamıştır. Süryanilerin Türklere benzediği ve Türkler gibi yuvarlak kafalı oldukları söylenmektedir³⁰².

Diyarbakır vilayeti sınırları içerisinde yaşayan Süryani milletinin, etnik kimlik kaygılarının olmadığı söylenebilir. Kimlik kaygıları olmadığı gibi Süryaniler, ticarete de önemli yerlere gelmişlerdir. Diyarbakır'da tarım ve hayvancılığın dışında ticaret ve esnaflık da yapmışlardır. Süryaniler, 1892 yılına kadar Ermeni Milleti Patriğine bağlı kalmış ve bu tarihten sonra ayrı patrik haline gelmiştir. Diyarbakır henüz İslamiyet'le tanışmadan önce Süryani kültürü vilayet halkını etkilemiştir. Amid, Meyyafarikin (Silvan) ve Eğil bu kültürün önemli merkezleridir. Diyarbakır İslamiyet'le tanıştıktan sonra bu kültür merkezlerinin önemi daha da artmış Osmanlı Devleti zamanında ise altın çağını yaşamıştır.

³⁰⁰ İbrahim Özcoşar; *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2006, s.1.

³⁰¹ Bülent Özdemir; *Süryanilerin Dünü Bugünü I. Dünya Savaşında Süryaniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009, s.9.

³⁰² Şevket Beysanoğlu; “Süryaniler”, *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.361. Ayrıca Bkz. Tuncer, *Diyarbakır Kiliseleri*, s.185.

Osmanlı Devleti'nin Diyarbakır'ı almasından XIX. yüzyılın ortalarına kadar Süryanilerle Müslümanlar huzur ve barış içerisinde yaşamışlardır. Ancak XIX. yüzyılın ilk yarısından itibaren bölgeye gelen misyonerler, Süryanileri de etkilemeye başlamışlardır. Batılı misyonerlerin Süryanileri etkilemeleri hiç de kolay olmamıştır. Bunun sebebini de şöyle açıklayabiliriz; din yayıcılığı formatının dışında mezhep misyonerliğini yapmalarıdır³⁰³.

Süryanilerden eğitim ve öğretim gördükten sonra yükseköğretime geçenler; doktor, dış tabibi, eczacı, mimar ve mühendis olmayı tercih etmişlerdir. Bunun dışında serbest çalışanlar; kuyumculuk, dokumacılık ve bakırcılıkta üstün başarılar göstermişlerdir. Süryanilerin nakkaşlık, tezhip, inşaat, taşçı, ve duvarcı ustalıkları eşsiz olarak belirtilmiştir. Süryaniler her ne kadar Ermeniler kadar ticaretle gelişmeler de yine de ticaretle aktif oldukları 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde rastlamaktadır. Mesela Suluköy Mahallesi'nde ikamet eden Süryani milleti tüccarlarından birisi burayı terk ettiği için tüccarın burada herhangi bir mülkü olup olmadığını alacaklıları mahkemeden bilgi istemişlerdir³⁰⁴.

Süryanilerin Ermenilerle ilişkilerinde, aynı itikada sahip olmalarıyla birlikte, Osmanlı döneminde idari anlamda Ermeni Patrikliğine bağlı olmaları önemli rol oynamıştır. Süryaniler, Ermenilerin kendilerinin aracılığıyla Hristiyanlığı kabul ettiklerine inanırlar. Buna göre; 310 yılında Mar Grigoryus Antakya Süryani Kilisesi patriği tarafından kutsanarak Episkoposluk mertebesiyle takdis edilmiş ve Ermenistan'da Hristiyanlığı yaymakla görevlendirilmiştir. Mar Grigoryus'un çalışmaları sonucunda Ermeniler ve kralları Taridat Hristiyanlığı kabul etmiştir. Bu sebeple Ermeniler, Süryanilerle aynı itikadı taşımaktadırlar. Süryaniler, Ermeniler üzerindeki etkilerini sadece dinle sınırlamamakta aynı zamanda Ermeni alfabesinin de ortaya çıkmasında katkıları olduğunu belirterek Ermeniler üzerinde kültürel etkileri olduğuna inanmaktadırlar³⁰⁵. Süryanilerin Diyarbakır ve çevresindeki nüfusları tam olarak tespit edilemediği için sayıları hakkında tam bilgi verilememiştir. Sayılarının tam olarak tespit edilememesinin nedeni ise Süryanilerin

³⁰³Mehmet Şimşek; "Diyarbakır Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. III, Ankara 2008, s.793.

³⁰⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.26.ad.24.

³⁰⁵ Özcoşar, a.g.t., s.171.

nüfus kayıtlarının Ortodoks Ermenileri olarak kaydedilmesidir.

Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Diyarbakır'da yaşayan Süryaniler Osmanlı'ya Müslümanlarla dostça geçinerek arkadaşlıklar kurmuşlardır. Süryaniler Osmanlı egemenliğinde yaşadıkları sürece devlete bağlı munis insanlar olarak tanınmışlardır. Süryaniler Osmanlı egemenliğinde sorunsuz bir şekilde yaşadıkları için millet olarak da saygı görmüşlerdir. İncelenen 1893-1894 yıllarında Diyarbakır'daki Süryanilerin herhangi bir sorunu olmadığı, şehirde ticaret faaliyetleri yürüttükleri görülmüştür.

2.3. YEZİDİLER

Yezidiliğin Hristiyanlık, Zerdüştlük ve Yahudiliğin bazı hususiyetlerini içeren bir din olduğu söylenmektedir³⁰⁶. Bir iddiaya göre de Yezidi isminin eski İran dinindeki “*hayır*” tanrısı olan “*İzd*” veya “*Yezdan*” sözcüğünden geldiği belirtilmektedir. Yezidilikte kutsal ve her şeyin yaratıcısı olan Melek Tavus, horoza benzetilmektedir ve öyle tasvir edilir. Bunlara göre Âdem Peygamber'den sonra ikinci ataları “*Ez-da (Tanrı verdi)*” veya “*Ezdai (Ezidi=Yezidi)*”dir. Onlara göre kendi soylarından olmayanların bu mezhebe girmeleri imkânsızdır. Bütün bunların dışında Yezidi isminin Yezid Bin Muaviye'den gelmekte olduğu fikri genel bir kanaattir. Yezid Bin Muaviye'den geldikleri için de onlara Yezidi denilmiştir. Yezidilerin dini bakımdan yerine getirmeleri gereken bazı görevleri vardır. Bunlar; namaz, oruç, hac ve zekâttır. Yalnız bu ibadetleri yerine getirirken başka dine mensup kişileri yanlarında istemezler. Eğer biri varsa o zaman avuçlarını açarlar ve avuç içini güneşe tutarak ellerini ağızlarına götürür böylece ibadetlerini yapmış sayılırlar³⁰⁷. Yezidilerde Hindistan'daki kast sistemini andıran sosyal sınıflar vardır. Bu sınıflar şunlardır;

1. **Mirler:** Mirler en üst yöneticilerdir. Her türlü din ve dünya işlerinde söz sahibidirler.
2. **Şeyhler:** Mir bulunmadığı zaman ona vekâlet ederler. Yezidilerin en yüksek makamıdır.
3. **Fakirler:** Bunlar Yezidilerin arasında dolaşıp onlara telkin ve nasihatte

³⁰⁶ Şevket Beysanoğlu; “Yezidilik ve Yezidiler”, *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.391.

³⁰⁷ Beysanoğlu, “Yezidilik ve Yezidiler”, s.391-394.

bulunan guruptur. Sadaka toplayarak hayatlarını sürdürürler.

4. **Pirler:** Hacca gidecek olan Yezidilerin yiyecek, içecek ve diğer ihtiyaçlarını gidermek bunların görevidir. Oruç ve sünnet işlerinde öncülük yapar, halka yol gösterirlerdi.
5. **Kavallar:** Yezidi köylerini dolaşarak hacca gitmeyenlerle konuşurlar. Toprak ve zezem suyu ile hastaları tedavi ederler.
6. **Kuçekler:** Görevleri Şeyh Adi'nin türbesinde bekçilik yapanları kontrol etmektir. Uzun saçları, korkunç ve ilginç cezbe ile oyun oynayan guruptur. Sayıları 30 ile 300 arasında değişir.
7. **Müridler:** En aşağı tabakayı oluşturan guruptur. Köylerde yaşar ve çiftçilikle uğraşırlardı.

Yezidiler de diğer gayrimüslimler gibi Diyarbakır ve çevresinde huzurlu bir şekilde yaşamışlardır. Tarım, hayvancılık ve ticaretle uğraşmışlardır. Yezidilerin 1893-1894 yıllarına kadar yaşadıkları yerlerin başında; Siirt (Beşiri, Kurtalan), Batman, Mardin (Midyat, Savur, Nusaybin), Urfa (Viranşehir, Ceylanpınar, Suruç), Diyarbakır, (Çınar, Bismil ve bunlara bağlı köylerde) gelmektedir³⁰⁸. 593 Numaralı Şer' iye Sicili'nde Yezidilerle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

2.4. YAHUDİLER

Yahudilerin kökeni Hz İbrahim'e dayanmaktadır. Hz İbrahim'in oğlu İshak ve İshak'tan olan Yakup'la birlikte Yahudiler yayılmaya başlamıştır. Güneydoğu Anadolu Yahudileri, Kürt Yahudileri olarak değerlendirilmiştir. Kürt ve Diyarbakır Yahudileri ile ilgili bilgiler bölgeye giden yabancı seyyahlar tarafından verilmiştir. Kaynaklara göre Kürt Yahudilerin kökeni ise Hazreti Süleyman'a dayandırılmıştır³⁰⁹.

Diyarbakır'da Yahudi varlığı yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Osmanlı, Diyarbakır ve çevresini alınca buradaki Yahudiler de Osmanlı'nın hâkimiyetine girmeyi kabul ederek Osmanlıların himayesine girmişlerdir. 1518-1519 yıllarında ise Yahudilere ait hane sayısı 28'dir. Bu nüfus her geçen gün artmıştır. Al-Amadiyanlı Haham Yaakovun; XIX. yüzyılda Ninova'daki Yahudi cemaatine gönderdiği mektupta 1835 yılında 8.000 hanelik vilayette 50 hane Yahudi olduğunu

³⁰⁸ Beysanoğlu, "Yezidilik ve Yezidiler", s.395-396,400.

³⁰⁹ C.Tuncer, a.g.e., s.188.

belirtmektedir. 1844 yılında Diyarbakır'a gelen Yahudi Seyyah Efram Neumark Diyarbakır'da gördüklerini şöyle aktarmıştır: “Yaklaşık iki yüz kardeşimize rastladım. Bunların aralarında da zengin insanlar vardı. Yahudiler, zengin Lort Montrefiore'yi sinagog inşa etmek için kendilerine para göndermesi konusunda ikna ettiler” diyerek Diyarbakır'daki Yahudilerin ekonomik durumundan bahsetmiştir. 1848 yılında Diyarbakır'ı ziyaret eden Yahudi Seyyah Benjamin Haseni ise: şehirde 250 Yahudi aile olduğunu ve bunların ibadetlerini serbestçe yerine getirebilecekleri bir Sinagoga sahip olduklarını bildirmiştir³¹⁰. Seyyah Haham Petermann: 1853 yılında Diyarbakır'a geldiğinde burada 60 Yahudi aile ve eski bir sinagog bulunduğunu belirtmiştir. 1888 yılında Diyarbakır şehrinde 450 Yahudi'nin olduğu kaynaklarda belirtilmiştir. 1893 yılında ise şehirde; 100 aile olduğu belirtmiştir. XIX. Yüzyılda Diyarbakır'a gelen misyonerler, Diyarbakır'daki Yahudiler üzerinde etkili olmaya başlamışlardır. Onlara ya Hristiyanlığı kabul edeceksiniz ya ülkeyi terk edeceksiniz ya da öldürüleceksiniz diyerek Yahudileri baskı altına almaya çalışmışlardır³¹¹.

Diyarbakır'daki Yahudilerin maruz kaldığı haksızlıklar dile getirilmiştir. Nitekim 5 Şubat 1868 yılında İstanbul merkez heyeti Diyarbakır ve Erbil cemaatlerinin şikâyetleri konusunda Osmanlı hükümeti nezdinde girişimlerde bulunduğu görülmüştür³¹². Çermik'teki iki yüz yıllık sinagoga el koyan ve Yahudilerin ibadet yapmalarını yasaklayan resmi makamları Hahambaşı Yakir Garon; Diyarbakır valisine mektup yazarak bu olayın çözülmesini istemiştir. Daha sonra bu olay 1873 yılının Ekim ayında Alyans haber bülteninde çıkmış ama olay çözülmemiştir. 1873 yılında Amidli Yahudilerin Kürtlerden eziyetler gördüğünü haber bültenlerinde yayınlanmışlardır³¹³. Alyans teşkilatı, Padişaha Yahudilerin sıkıntılarını bildiren mektuplar yazmıştır. Yine Alyans cemiyetinin yazdığı başka bir mektupta Diyarbakır vilayet meclisinde hiçbir Yahudi'nin yer almaması ve bu durumun düzeltilmesi ve mecliste Yahudi temsilcilerinin bulunmasını talep etmiştir. Osmanlı'ların Diyarbakır'daki Yahudilere verdiği değer yabancıların dikkatinden kaçmamış ve Diyarbakır'da yaşayan bir Fransız: “Osmanlı hükümeti, Yahudileri

³¹⁰ Rifat N. Bali; “Diyarbakır Yahudileri”, *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999, s.367-369.

³¹¹ Necdet Sevinç; *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, Bilge Oğuz Yayınevi, İstanbul 2007, s.284.

³¹² Bali, a.g.m., s.371.

³¹³ C. Tuncer, a.g.e., s.189.

fevkalade veya keyfi hiçbir vergiye tabi” tutmamaktadır. Yol inşaatında: *“Müslümanlar kadar çalışırlar ve Müslümanlarla aynı ücreti alırlar.”* diyerek Diyarbakır Yahudileri hakkında tarafsız bilgiler vermiştir³¹⁴.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında Osmanlı'nın genelinde olduğu gibi Diyarbakır vilayetindeki Yahudiler, sosyal hayatın her aşamasında görülmüşlerdir. Müslümanlarla birlikte yaşamış onlarla dostluklar kurmuşlardır. Diyarbakır şehrinde yaşayanların ticaret yaptıkları ve çeşitli meslekler edindikleri de görülmüştür. Böylelikle denilebilir ki Diyarbakır Yahudileri XIII yüzyıldan XX yüzyıla kadar Diyarbakır da yaşamlarını rahatça sürdürmüşlerdir. Her ne kadar XIX yüzyılın ilk yarısında misyonerlerin hedefi olmuşlarsa da Yahudi cemaatinin misyonerliğe geçişte bir takım tedbirler alması sonuç vermiş ve misyonerler, Yahudileri Osmanlı'ya karşı kışkırtmayı başaramamışlardır. İncelenen 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde Yahudilerle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır.

2.5. ŞEMSİLER

Şemsiler, çok merak edilen bir konu olmasına rağmen Şemsilerin farklı yönlerinden bahseden herhangi bir ilmi çalışma yoktur. Şemsiler, Güneşe tapanlar olarak isimlendirilmiştir. Bu bilgilerin dışında hiçbir dine inanmayan ve kitabı bulunmayan bir topluluk oldukları da söylenmiştir. Yine Şemsilerin Müslüman olduklarına dair bilgiler de verilmiştir. Ama ibadet şekillerine bakıldığında şemsilerin Müslüman olmadıkları kesin bir şekilde anlaşılacaktır. Şemsilerin nerden geldikleri hakkında kesin bir bilgi yoktur. Ancak Şemsilerin eskiden beri Mezopotamya çevresinde yaşadıkları belirtilmiştir. Diyarbakır'daki Şemsiler genellikle Diyarbakır'ın dış mahallelerinde ve köylerinde yaşamışlardır.

Diyarbakır ve köyleri dışında; Mardin'in köyleri ve Mardin'i çevreleyen dağların yakınlarında Şemsilerin yaşadığı belirtilmiştir. Şemsilerin inançları Süryanilerin inançlarına benzediği için onların Süryani oldukları görüşleri de savunulmuştur. Şemsiler, Arapça konuşmakta olup kendilerine ait mabetleri yoktur. Şehir dışında gözden uzak yeraltındaki mekânlarında ibadet yapmışlardır. Şemsiler, cenazelerini gömerken ölünün yanına; baston, altın, iğne-iplik, ekmek ve şarap koyarlar. Hazreti İsa'yı aynileştirmiş, kavak ağacı ve zambak çiçeğine

³¹⁴ Bali, a.g.m., s.373.

inanmışlardır³¹⁵.

Tarihçi Hammer: “Osmanlı topraklarında yaşayan şemsiler, yani güneşe tapanlar bütün Osmanlı memleketleri içinde mezhebi itikatları icrasında serbest muhtelif zümrelerin en çok bulunduğu yer Mardin şehridir” diyerek şemsilerin yaşadığı topraklarda serbest olduklarını vurgulamıştır³¹⁶.”

Şemsiler, XIX yüzyılın sonlarına kadar Diyarbakır ve çevresinde yaşamışlardır. 1810 yılında ise 50 aileden oluşup, toplam nüfusları 250 olduğu tahmin edilmektedir. Şemsilerin Diyarbakır’daki yerleşim yerleri: Sin Mescidi ve Mardin Kapı dışındaki Sümer altı gibi yerlerdir. Mardin Kapı dışındaki Şemsilerin ibadet yeri olarak bilinen son kalıntıları da 1950 yılında Mardin yolu genişletildiğinde tamamen ortadan kaldırılmıştır³¹⁷. Bu bilgilere dayanarak Diyarbakır çevresinde yaşayan şemsilerin hiçbir sıkıntı çekmeden Müslümanlarla bir arada yaşamlarını sürdüklerini söylenebilir. Osmanlıların hoşgörü deryasından Şemsiler de nasibini almış ve huzurlu bir ortamda varlıklarını devam ettirebilmişlerdir. Bu durum XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş ancak bu tarihten sonra Şemsilerin nüfusu yok olmaya başlamıştır. 593 Numaralı Şer’iye Sicili’nde Şemsilerle ilgili herhangi bir bilgiye rastlanılmamıştır. 593 Numaralı Şer’iye Sicili’nde ismi geçen ve Diyarbakır’da yaşayan grupların birkaçı da; Rum³¹⁸, Dürzi³¹⁹, Fars³²⁰ (Pers- İrani) ve Fransız milletleridir³²¹.

³¹⁵ Ahmet Taşğın; “Şemsiler”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. III, Ankara 2008, s.757-759.

³¹⁶ Joseph Von Hammer; *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. II, Haz: Mümin Çevik-Erol Kılıç, İstanbul 1999, s.452.

³¹⁷ Taşğın, a.g.m., s.761. Ayrıca Bkz. Beysanoğlu, “Yezidilik ve Yezidiler”, s.394.

³¹⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.28.

³¹⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.157.ad.175.23.ad.46.

³²⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.156.

³²¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.81.ad.149.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

XIX. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA DİYARBAKIR'IN DEMOGRAFİK VE EKONOMİK YAPISI

1. DİYARBAKIR'IN DEMOGRAFİK YAPISI

1.1. NÜFUS YAPISI

Devlet ve toplum hayatında en önemli unsurlardan birisi nüfustur. Nüfus bir ülkenin gücünü ve zenginliğini gösteren geçmişte olduğu gibi günümüzde de en önemli faktörlerden birisidir. Dolayısıyla nüfusun öneminden, dağılımından yoğunluğundan ve nüfus hareketlerinde meydana gelen siyasi, iktisadi ve ekonomik gelişmeler toplumlara etkilemektedir. İncelenen dönemle ilgili olarak o şehrin sosyal ve iktisadi tarihinin akademik bakımdan anlaşılması ve olaylar üzerindeki tesirlerini ortaya koyması bakımından nüfus büyük önem arz etmektedir.

Şehir tarihi araştırılmasında şehirde yaşayan nüfusun tespit edilmesinin önemli olduğu kanaatindeyiz. Çünkü nüfusun sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetlere etkisi büyüktür³²². Bu etki doğrultusunda şehirlerin nüfusunun tespit edilmesinin birçok sorunun da cevabını verebileceğini düşünüyoruz. Eski dönemlerde bir bölgede ne kadar çok nüfus varsa; o kadar üretim var demektir. Ayrıca nüfus; askeri ve ekonomik güç demektir. Diyarbakır şehrinin nüfusunun azalıp çoğalması birçok nedene bağlıdır. Çünkü şehirde görülen hastalıklar nüfusun azalmasına neden olmuş, hastalıklar kontrol altına alındığında ise nüfusunda önemli miktarda artmalar olmuştur. XIX. yüzyılda Diyarbakır'a gelen yabancı seyyahlar Diyarbakır'ın nüfusu hakkında bilgiler vermişlerdir.

Diyarbakır'ın tarihi üzerinde yapılan araştırmalar sonucunda XIX. yüzyılda şehrin nüfusu hakkında bilgiler elde edilmiştir. Bilindiği üzere Osmanlı'da ilk nüfus sayımı 1831 yılında II. Mahmut döneminde yapılmıştır. Diyarbakır'da nüfus sayımı 1839 yılında ancak yapılabilmektedir. 1839 yılına kadar şehir nüfusu hakkında bilgileri bölgeye gelen yabancı seyyahlar vermiştir. 1839 yılından sonra Diyarbakır'la ilgili nüfus sayılarını Osmanlı Devleti defterler tutarak vermiştir. Diyarbakır'ın XIX.

³²² Kemal H. Karpat; *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev: Bahar Tırmakçı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s.5-7.

yüzyılının ikinci yarısına ait nüfus bilgileri vilayet salnamelerine dayandırılarak verilecektir. XIX. yüzyılda Diyarbakır'da şehir nüfusunu etkileyen en önemli olaylar hiç kuşkusuz ki salgın hastalıklardır. Nitekim 1827, 1848, 1864, 1865 ve 1893 yıllarında veba salgını ve 1894 yılında ise kolera salgını ortaya çıkmıştır.

Salgın hastalıkların dışında şehrin nüfusunu etkileyen olaylardan birisi de ayaklanmalardır. Salgın hastalıklar ve şehirde ortaya çıkan ayaklanmalar şehir nüfusunun azalmasına neden olmuştur³²³.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır'a gelen seyyahlardan İnciyan; 1804 yılında şehrin nüfusunu 50.000 olarak belirtmiştir. Seyyahlardan Buckingham 1815 yılında şehir nüfusunun 50.000 olduğunu, A. Dupre ise şehir nüfusunun 1819 yılında 56.000 olduğunu belirtmiştir. Osmanlı'daki ilk nüfus sayımı 1831'de II. Mahmut Dönemi'nde yapılmıştır. Ancak Diyarbakır Eyaleti, 1831'de yapılan nüfus sayımına dâhil edilmemiştir. Diyarbakır'ın dışında; Maraş, Erzurum ve Van gibi şehirler nüfus sayımına dâhil edilmeyen Osmanlı şehirleridir³²⁴.

Diyarbakır' da Tanzimat'ın uygulanmaya başlamasıyla birlikte nüfus sayımının yapıldığı tahmin edilmektedir. Zira ilk defa nüfus sayımında görev yapan nüfus nazırı ve kâtiplere, 1840 tarihli vilayet masraf defterinde rastlanılmakta ve bu kişilerin masrafları defterlere kaydedildiğini görülmektedir. Bu tarihten sonra Diyarbakır vilayetinin sancaklarına gönderilen fermanlarda da, nüfus sayımının 1840'tan sonra yapıldığı görülmüştür. 1845'te yapılan nüfus sayımında Diyarbakır'ın merkez nüfus sayısına rastlanılmamıştır. Diyarbakır'ın nüfus sayımı ancak 1846 yılında tamamlanabilmiştir. 1846 tarihinde yapılan nüfus sayımında Diyarbakır eyaletinde toplam yirmi altı kazanın olduğu ve bu kazaların toplam nüfusunun 201.847 kişi olduğu belirtilmiştir. Daha sonra 23 Temmuz 1852 'de yapılan çalışmalar sonucunda Diyarbakır merkez sancağının toplam nüfusu 155.596 olarak belgelere girmiştir³²⁵.

1865 yılında Diyarbakır'da görülen veba salgını sonucunda şehrin nüfusunda azalma olduğu görülmüştür. Bu nedenle 1870 Mart'ında yapılan nüfus sayımında

³²³ Palalı, a.g.t., s.80-81.

³²⁴ Yılmazçelik, a.g.e., s. 99.

³²⁵ Yılmazçelik, a.g.e., s.101.

şehrin nüfusu 21.372 olarak belirlenmiştir³²⁶. Diyarbakır vilayetinin toplam nüfusu; 382.065 olarak verilmiştir.

Tablo-20 1870 Yılında Diyarbakır Nüfusunun Milletlere Göre Dağılımı

Millet	Toplam
Ermeni – Gregoryen	6853
Ermeni-Katolik	831
Keldani	976
Müslüman	9814
Rum-Katolik	55
Rum-Melkit	305
Süryani	1434
Süryani-Katolik	174
Yahudi	280

1874-1876 Diyarbakır vilayet salnameleri kayıtlarına göre Diyarbakır'ın merkez nüfusu; 29.383 olarak tespit edilmiştir³²⁷. Diyarbakır vilayetinin 1883-1884 yıllarındaki toplam nüfusu 69.244'tür. Bu nüfustan 51.345'i Müslüman, 17.899'u gayrimüslim olarak belirlenmiştir. Burada 4164 hane ve 3916 dükkân yer almıştır³²⁸. Diyarbakır'ın merkez nüfusu 1874'de 12.052 iken, 1883-1884 yıllarında ise bu rakam 11.124'e düşmüştür. Bu düşüşün sebebi kaynaklarda tam olarak tespit edilememektedir³²⁹. Ancak Kemal Karpat; 1881-1893 arasında yapılan nüfus sayımlarının ortaya koyduğu nüfus durgunluğunu salgın hastalıklara, özellikle de

³²⁶ Palalı, a.g.t., s.81-83.

³²⁷ Salname-i Diyarbakır (H.1293), s.204.

³²⁸ Salname-i Diyarbakır (H.1301), s.222.

³²⁹ Palalı, a.g.t., s.84.

koleraya bağlamaktadır³³⁰.

1890-1891 yıllarında yapılan nüfus sayımında Diyarbakır vilayetinin merkez sancağındaki nüfus; 69.368 olarak belirlenmiştir. Bu nüfusun 52.316'sı Müslüman, 17.052'si ise gayrimüslimdir. 1890 yılında Diyarbakır'a gelen seyyah Vital Cuniet, Diyarbakır sancağı nüfusunun etnik ve dini açıdan dağılımını şu şekilde belirtmiştir:

Tablo-21 1890-1891 Yılında Diyarbakır Nüfusunun Milletlere Göre Dağılımı

Millet	Toplam
Arap	2.668
Çerkez	3.207
Çingene	1.000
Ermeni Katolik	1.845
Ermeni Protestan	1.544
Ermeni-Gregoryen	28.984
Fransız (Ecnebi)	4
İtalyan kapuçin (Ecnebi)	2
Keldani Katolik	1.600
Müslüman (Yerleşik Türkler)	36.478
Rum Katolik	60
Rum Ortodoks	900

³³⁰ Karpaz; *Osmanlı Nüfusu*, s.40-41. Ayrıca, Bkz. Mesut Ayar; *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005, s.V.

Süryani Katolik	810
Türkmen (Göçebe Türkler)	57.207
Yahudi	284
Yakubi Süryani	5.200
Yezidi-Kızılbaş	2.000

Böylece sancağın toplam nüfusunu Vital Cuniet; 143.923 olarak belirtmiştir³³¹. 1891 yılı Diyarbakır vilayet salnamesi kayıtlarına göre; Diyarbakır'a bağlı kazaları Siverek 28.335'i, Silvan 19.427, Lice 26.838, Direk (Derik) 10.520 olmak üzere Diyarbakır sancağının erkek ve kadın Müslüman ve gayrimüslim toplam nüfusu 151.237'dir³³².

Mardin sancağı 108.914, Maden sancağı 128.634 nüfuslarına sahip olmak üzere vilayetin genel nüfusu ise 388.634 olarak belirtilmiştir³³³. Seyyah Vital Cuniet'in verdiği nüfus bilgileriyle, 1891 vilayet salnamelerinde belirtilen Diyarbakır sancağının nüfus bilgileri karşılaştırıldığında ikisi arasında 6.314 fark vardır. Bu durum da dönemin şartları göz önünde bulundurulduğunda normal karşılanmalıdır.

1895 yılında ise Diyarbakır'ın toplam nüfusu; 401.399'dur. Aşağıdaki tabloda ayrıntılı nüfus bilgilerine yer verilmiştir³³⁴.

Tablo-22 1895 Yılında Diyarbakır Nüfusunun Milletlere Göre Dağılımı

Millet	Toplam
Müslüman	320.211
Ermeni	45.968

³³¹ Palalı, a.g.t., s.84.

³³² Rıfat Dağ; (1800'lerden Günümüze) *Doğu Ekonomisi*, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara 1995, s.180-187.

³³³ Palalı, a.g.t., s.85.

³³⁴ Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s.194-195.

Katolik	7.844
Yahudi	1.291
Protestan	4.293
Keldani	1.037
Rum	1.299
Süryani	19.441
Çingene	12
Yabancı Uyruklu	3

Diyarbakır vilayet sınırları içerisinde yaşayan gayrimüslimler içerisinde en fazla; Ermeniler³³⁵ ve Süryaniler³³⁶ olmak üzere, Katolikler, Protestanlar, Yezidiler, Ortodokslar, Keldaniler, Yahudiler ve Rumlardır³³⁷.

2. DİYARBAKIR'IN EKONOMİK YAPISI

2.1. TARIM

Ele aldığımız dönemlerde Diyarbakır vilayetinde yaşayan halkın büyük çoğunluğu tarımla uğraşmaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Diyarbakır ekonomisinin temeli geçmiş dönemlerde olduğu gibi tarıma dayanmaktaydı. Diyarbakır vilayetinde yapılan tarım halkın başlıca geçim kaynağıdır. Diyarbakır ve Diyarbakır'ın köylerinde halkın yetiştirdiği başlıca ürünler tahıl, baklagil ve sebzelerdir. Tahıl, baklagil ve sebze tarımının dışında bağ ve bahçe tarımı da önemli uğraş alanlarındandır. Zira bu dönemde köylerde en karlı uğraşlar ziraat ve çiftçiliktir. Diyarbakır'da ziraatla uğraşan kesim eski ziraat usulleriyle tarım yapmaktaydı.

³³⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.1-194.

³³⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.60-61.ad.108.

³³⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.28.

Diyarbakır vilayetinin topraklarından büyük nehirler geçmektedir. Bu nehirler bölge halkının tarım yapmasına imkân sağlamıştır. Nitekim tarımla uğraşan aileler başta Dicle Nehri olmak üzere nehirlerin kenarlarına gelip tarımla uğraşmışlardır. Nehir kenarlarında yapılan tarımdan elde edilen ürünler: buğday, arpa, akdarı, pirinç, pamuk, tütün, mercimek, vişne, nohut, kavun, karpuz ve sebzeler³³⁸.

Buğday: Diyarbakır'da üretimi en fazla yapılan tahıl buğdaydır. Üretilen buğdayın büyük bir kısmı Diyarbakır ahalisinin ihtiyacını karşılamıştır. İhtiyacın fazlası olan buğday, ambar ve kuyulara konulurdu. Diyarbakır Ovası'nda yetişen buğday kaliteli olup tohumluk olarak da bırakılmıştır.

Arpa: Buğdaydan sonra en çok üretimi yapılan tahıl çeşidi arpadır. Arpa, halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra depolanırdı. Arpa hayvan yeminde kullanıldığı için Diyarbakır'da üretimi fazladır.

Erz (Pirinç): Pirinç'in buğday ve arpaya göre üretimi daha azdır. Suyun bol olduğu yerlerde pirinç yetiştirilmiştir. Suyun bol olduğu yerlerde yetişen pirinç, Diyarbakır'ın ihtiyacı karşılandıktan sonra kalanı Erzurum ve Halep vilayetlerine satılmıştır. Diyarbakır'da yetişen pirincin en kalitelisi Karacadağ'da üretilirdi. Pirincin yetiştirildiği yerler Dicle Nehri'nin kenarlarıdır³³⁹.

Akdarı: Buğday ve arpadan sonra üretimi yapılan tahıllardan birisi de akdarıdır. Halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra akdarı depolanırdı.

Pamuk: Pamuk üretimi sulak alanlarda yapılmıştır. Bazı köylerde pamuk üretimi yapılmasına rağmen Diyarbakır vilayetinde çok yaygın üretilen bir ürün değildi. 1884 yılında yapılan pamuk üretimi fazla olmasına rağmen pamuk yeteri kadar değerlendirilmediği için pamuk yetiştiriciliğinin pek kârlı bir iş olmadığı görülmüştür³⁴⁰.

Tütün: Diyarbakır'da tütün üretimi fazladır. Ancak Bucak nahiyesinin tütününden daha kaliteli tütün, vilayette yetiştirilememiştir. Diyarbakır iklimi tütün üretimine elverişlidir.

Üzüm: Diyarbakır vilayetinin birçok nahiyesi ve köylerinde üzüm bağları

³³⁸ Palalı, a.g.t., s.216.

³³⁹ Salname-i Diyarbakır (H.1302), s.358.

³⁴⁰ Palalı, a.g.t., s.217.

vardı. Halk bu bağlardan elde ettiği üzümü değerlendirerek pekmez, pestil ve sucuk yapılmıştır. Diyarbakır vilayetinde en çok üzüm Hani'de yetiştirilmiştir. Ergani'de yetişen kara üzümünden yapılan pestil, sucuk ve kesmenin çok lezzetli olduğu söylenmiştir. Kara üzümünden şarap elde edilmiştir. Elde edilen şarabın çoğu Ergani'den diğer yerlere dağıtılmıştır. Diyarbakır vilayetinde üzümün her çeşidi yetiştirilmiştir³⁴¹.

Kavun-Karpuz: Kavun ve karpuz susuz ve sulu olmak üzere iki şekilde yetiştirilmiştir. Diyarbakır'da yetişen kavun ve karpuzun lezzeti her yerde meşhurdur. Diyarbakır karpuzu ve kavununun meşhur olmasında toprağın güvercin gübresiyle gübrenmesi etkili olmuştur³⁴². Dicle Nehri'nin kıyısında yetişen kavun ve karpuzlar bu sayede onlarca kilo ağırlığındaydı. Diyarbakır'ın Dicle Nehri'nin çevresindeki tarlalar kavun ve karpuzdan dolayı yemyeşil bir görünüme sahip olmuştur. Geniş tarlalarda sulama çok özenli yapıldığı için karpuzlardan alınan verim yüksektir. Diyarbakır karpuzları o kadar büyüktür ki iki karpuzu bir at ancak taşıyabilirdi latifesi yapılmıştır³⁴³.

Sebze: Diyarbakır'da sebzenin her çeşidinin üretimi yapıldı. Patlıcan, bamyası, kabak, bakla, salatalık, ıspanak, marul, pancar, şalgam, havuç, turp, domates, patates, fasulye, labya, nane, soğan, sarımsak, maydanoz, pırasa, lahana, enginar gibi sebzeler Diyarbakır'ın mukim yerlerinde yetiştirilmiştir³⁴⁴. Bu sebzelerin dışında; hindiba, semizotu, kenger, ebegümece, yerelması gibi bitkiler burada kendiliğinden yetişmiştir. Bu bitkiler bazen de köylüler tarafından yetiştirilmiştir.

Meyve: Meyveli ve meyvesiz ağaçların birçoğu Diyarbakır vilayetinde yetiştirilmektedir. Yetiştirilen meyveler; şeftali, zerdali, kara erik, vişne, elma, armut, nar, sükkeri, incaz, badem, ceviz, ayva, fındık, incir, bittim(menengiç), dut, ekşi dut ve aliç başlıca meyvelerdir³⁴⁵. Dut ağaçlarından çok yararlanılırdı. Çünkü ipek böceği burada yetiştirildiği için birçok bahçe, dut ağaçlarının ekimine ayrılmıştır. 1884-1895 yılları arasında ipek böceği tohumları ıslah edilmeye çalışılmış,

³⁴¹ Pekmez, Daha çok Diyarbakır vilayetine bağlı Palu kazasının Sivan nahiyesinde üretilmektedir. Sivan'da üretilen pekmezin tadı çok lezzetlidir.

³⁴² Yalçınkaya, a.g.m., s.203.

³⁴³ Palalı, a.g.t., s.218.

³⁴⁴ Salname-i Diyarbakır (H.1302), s.359.

³⁴⁵ Salname-i Diyarbakır (H.1302), s.360.

Diyarbakır vilayetinin nahiye ve köylerinde ipek böcekçiliği teşvik edilmiştir³⁴⁶.

Kavak ve Söğüt Ağaçları: Bu cins ağaçlar Diyarbakır vilayetinin hemen hemen her tarafında görülürdü. Bu ağaçlar bazen kendileri doğal olarak yetişir, bazen de halk kendisi bizzat dikerdi. Halkın bu ağaçları dikmesinin sebebi kereste elde etmek ve yakacak olarak kullanmaktır.

Ceviz Ağaçları: Diyarbakır vilayet genelinde çok sayıda ceviz ağacı yetiştirilmiştir. Ceviz ağacının kerestesi çok kaliteli olup ceviz ağacından; masa, kanepe ve mobilya türü eşyalar yapılmıştır. Ceviz ağaçlarının bir kısmı “Avrupa’ya ihraç” edilmiştir³⁴⁷.

Zeytin Ağaçları: Diyarbakır vilayetinin Deyrik ve Gurs nahiyelerinde zeytin ağaçları yetiştirilirdi. Zeytin ağaçlarından zeytin, zeytinyağı ve sabun elde edilmektedir³⁴⁸.

Sumak Ağaçları: Sumak yaprağının ekonomik getirisi yüksek olduğu için Diyarbakır’da sumak ağaçlarının yetiştirilmesine büyük önem verilmiştir.

Yukarıda değindiğimiz ziraat ürünlerinin üretimine Diyarbakır vilayetinde büyük önem verilirdi. Çünkü halkın büyük bir kısmı, geçimini bu ürünlerden sağlamaktaydı. Ancak halkın tarımı hala ilkel yöntemlerle yapması tarım olanaklarından fazla istifade edememesine neden olmuştur. Her ne kadar tarım ilkel yollarla yapılmış olsa da Diyarbakır’da tahıl, meyve ve sebze üretimi yüksekti. Kara yollarının yetersizliği ulaştırma giderlerinin yüksekliği tefecilik ve fazla borç verme gibi olumsuz şartlardan dolayı halk ürettiği malları dışarıya satamamaktadır. Bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak isteyen Osmanlı Devleti ürünlerin pazarlamasını sağlamak ve üretimi artırmak için karayollarının yapımına hız vermiştir. Bunun dışında çiftçiyi desteklemek ve çiftçiye kredi vermek için Diyarbakır’da Ziraat Bankası’nı açmıştır. Osmanlı Devleti’nin bu çalışmaları kısa süre içerisinde sonuç vermiş ve üretim artmış Diyarbakır’da üretilen mallar vilayet dışına satılmıştır. Bu nedenle tarım faaliyetleri her geçen gün artmıştır³⁴⁹.

³⁴⁶ Salname-i Diyarbakır (H.1302), s.358.

³⁴⁷ Palalı, a.g.t., s.218-219.

³⁴⁸ Salname-i Diyarbakır (H.1302), s.360.

³⁴⁹ Palalı, a.g.t., s.220.

2.2. HAYVANCILIK

Hayvancılık eski çağlardan beri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun, göçebe Müslüman halklarının ekonomik uğraşdır. Bu nedenle Diyarbakır, Erzurum ve Urfa çevrelerinde yaşayan halk büyük sürüler beslemişlerdir. Bu sürüler koyun, keçi ve sığırlardan oluşmuştur.

Diyarbakır vilayet dâhilinde birçok mera bulunup bunlardan en önemlisi Nusaybin ve Cizre taraflarındaki meralardır. Halk hayvanlarını bu meralarda otlatırdı. Halktan göçebe olan aşiretler genellikle deve, koyun ve keçi sürülerine sahipti. Aşiretler sürülerini yazın çayır ve otlak alanlarının bol olduğu yerlere; kışın ise sıcak ve nemli topraklara götürmüştür.

Sığır ve manda gibi büyük baş hayvanların gücünden istifade etmek için bu hayvanlar köylerde ve çiftliklerde beslenirdi. Bu hayvanların dışında; at, katır, eşek gibi yük ve binek hayvanları Diyarbakır vilayetinin genelinde yetiştirilmiştir³⁵⁰.

Atlar: Atların her türüsü Diyarbakır vilayetinde yetiştirilirdi. Mardin sancağında iyi cins at ve kısrak beslenirdi. İyi cins at ve kısrak yetiştirme aşiretler arasında bir gelenektir. At ve kısrakların dışında safkan Arap atları da yetiştirilirdi. Bu atların değeri üç beş bin (II. Mahmut altın) altın kıymetindedir. Göçebe aşiretlerin gözünde iyi cins kısrığa sahip olmak büyük servete sahip olmakla eş değer olarak görülmüştür. Zira iyi cins atların ticarete alım satım işinde, kötü cins atların ise yük taşımacılığında kullanıldığı görülmüştür³⁵¹.

Katırlar: Katırların en iyisi Diyarbakır vilayetinin Cizre kazasında yetişmiştir. Katırların çoğu Bohtan ve Bitlis vilayeti sınırları içerisinde yaşayan Bohtanlılar tarafından beslenirdi. Cizrelilerin yetiştirdiği katırlar büyük ve iri olurdu. Bohtanlıların yetiştirdikleri ise "Midüllü" denilen ufak tefek katırlardı³⁵².

Deve: Deve diğer hayvanlara göre daha az beslenirdi. Beslenen develerin çoğu Siverek halkından, çölde yaşayan aşiretler tarafından yük taşımak için kullanılmıştır. Devenin sütünden de yararlanılıyordu³⁵³.

³⁵⁰ Yalçınkaya, a.g.m., s.203.

³⁵¹ Palalı, a.g.t., s.230.

³⁵² Salname-i Diyarbakır (H.1302), s.361.

³⁵³ Salname-i Diyarbakır (H.1302), s.361.

Eşek: Bu hayvanlar da genellikle göçebe aşiretler tarafından yetiştirilmiştir. Çünkü eşekler her türlü taşımacılıkta rahatça kullanılabildiği gibi ve eşeklerin yetiştirilmesi kolaydı. Bu nedenle eşek çok fazla beslenirdi. Eşekler, sokaklardan rahat bir şekilde geçtikleri için şehirlerde de kullanılmışlardır.

Koyun ve Keçi: Koyun ve keçi çölde ve çölün dışında pek çok yerde çokça yetiştirilen hayvanlardır. Koyunlar kış mevsiminde bile çöle gönderilebilirdi. Diyarbakır vilayetinde beslenen koyunlar, vilayet ihtiyacını karşıladıktan sonra Halep, Şam ve Mısır vilayetlerine satılırdı³⁵⁴. Koyun ve keçilerin etinden sütünden ve derilerinden yararlanıldığı için köyler ve şehirlerde bu hayvanlar çokça beslenirdi. 1890 yılında Diyarbakır merkezdeki koyunların sayısı 104.400; keçilerin sayısı ise 80.452'dir. Bu rakam 1893-1894 yıllarında ise koyunlarda 110.848; keçilerde ise 88.387'ye ulaşmıştır. Koyun ve keçilerin yanı sıra Cizre ve Midyat kazalarında yetiştirilen Tiftik keçisi Avrupa'ya ihraç edilirdi. Diyarbakır'da beslenen hayvanların halkın ihtiyacı karşılandıktan sonra bir kısmı çevre vilayetlere satılır, bir kısmı da Avrupa'ya ihraç edilirdi³⁵⁵.

Sığır ve Manda: Bu hayvanlar Diyarbakır vilayetinin pek çok yerinde yetiştirilirdi. Sığır ve mandalar genellikle otlakların bol olduğu yerlerde veya çiftliklerde beslenirdi. Çiftliklerde inek ve manda yoğun olarak beslenir, bu hayvanlar çift sürme için de kullanılırdı. Diyarbakır vilayetinde beslenen sığır ve mandaların bir kısmı Musul vilayetine gönderilmiştir. Diyarbakır sancağında 1890 yılında bulunan öküz ve inek sayısı 8.900, mandaların toplamı ise 3.660'tır. 1900 yıllara gelindiğinde ise vilayet genelinde 20.000 sığır ve 7.000 manda tespit edilmiştir³⁵⁶.

Kümes Hayvancılığı: Kümes hayvancılığı vilayet genelinde yaygın hayvancılık türüdür. Zira tavuk, horoz, kaz ve hindi en çok yetiştirilen kümes hayvanlarıdır. Halkın büyük çoğunluğu bu hayvanları evlerin altındaki ahırlarda ya da çiftliklerde beslenmiştir. Kümes hayvanlarının pek çoğu halkın ihtiyacı için beslenilmiştir. Diyarbakır'ın ihtiyaç karşılandıktan sonra beslenen kümes

³⁵⁴ Palalı, a.g.t., s.231.

³⁵⁵ Salname-i Diyarbakır (H.1302), s.361.

³⁵⁶ Palalı, a.g.t., s.232.

hayvanların fazla kalanları ise ticarete kullanılmıştır³⁵⁷.

Aşağıda 1890-1900 yılları arasında Diyarbakır vilayeti genelinde beslenen hayvanların sayıları belirtilmiştir. Diyarbakır merkezde hayvan sayısı; öküz ve inek 8.900, manda 3.660, at 15.928, eşek 15.426, katır 4.106, deve 400, koyun 102.400, keçi 80.452'dir. Ergani'de; öküz ve inek 3.600, manda 1.500, at 11.100, eşek 8.010, katır 2.000, deve 500, koyun 96.104, keçi 150.508'dir. Mardin'de ise; öküz ve inek 7.500, manda 2.840, at 13.514, eşek 16.534, katır 17.000, deve 1.100, koyun 418.480, keçi 99.110'dur. Diyarbakır vilayetinin toplam hayvan sayıları ise; 1890 yılında öküz ve inek 2.800, at 40.532, eşek 39.470, katır 23.106, deve 2.000, koyun 616.984, keçi 330.070'dir. 1900 yılında ise; öküz ve inek 27.000, at 41.000, eşek 42.000, katır 23.000, deve 2.000, koyun 668.744, keçi 363.886'dır³⁵⁸.

Bu rakamlar Diyarbakır vilayetinde ekonomik değeri yüksek olan hayvanların sayısını belirtir. Bu hayvanlar halkın uğraş alanlarını oluşturmaktadır. Diyarbakır halkı, tarım ticaretin dışında hayvancılıkla uğraşarak hayatını idame ettirmiş ve bölgenin hayvan pazarını da elinde bulundurmuştur. Yukarıda verilen hayvanlar Diyarbakır vilayetinin hayvan ticaretinin canlı olmasını sağlamış ve Diyarbakır'ı cazibe merkezi haline getirmiştir.

2.3. TİCARET

Diyarbakır şehri ilk çağlardan beri birçok bölgeyi birbirine bağlamış ve anayollar üzerinde bulunduğu için önemli ticaret merkezi haline gelmiştir. Diyarbakır şehri Osmanlı Devleti zamanında bu özelliğini korumuştur. Diyarbakır, *"Anadolu ve Suriye'den Irak'a uzanan Akdeniz'i Basra Körfezi'ne bağlayan"* bir merkezdir. Bu merkezin kolları Harput ve Sivas üzerinden Samsun'a uzanıyordu. Mezopotamya'yı Karadeniz'e bağlayan durumdadır. Bu yolların başka bir kolu da Bitlis üzerinden Azerbaycan ve İran'a ulaşıyordu³⁵⁹. XVII. yüzyılda Güney Afrika deniz yolunun kapatılması Osmanlı Devleti'nin ticaretini olumsuz etkilemiştir. Ancak yeni yolların bulunması eski yolların önemini tamamen kaybettirmemiş ve yollar eskisi kadar olmasa bile işlevini sürdürmüştür. Bu dönemde özellikle Bağdat, Diyarbakır yolunun canlı olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra İran ve

³⁵⁷ Yılmazçelik, a.g.e., s.314-315.

³⁵⁸ Palalı, a.g.t., s.233.

³⁵⁹ Palalı, a.g.t., s.239.

Dağıstan'dan gelip İstanbul, Halep ve Bağdat'a giden yollar Diyarbakır vilayetinde birleşmektedir. Bu yollar, XIX. yüzyılın ortasına kadar önemini korumuştur. Ancak 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması deniz taşımacılığının buharlı gemilerle yapılması, Diyarbakır ticaretini olumsuz etkilemiştir³⁶⁰.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde itibaren Diyarbakır vilayetinde vuku bulan; salgın hastalıklar, iç ayaklanmalar, Ermeni isyanları, karışıklıklar ve yangınlar da eklenince Diyarbakır ticareti bunlardan olumsuz etkilenmiştir³⁶¹. XIX. yüzyılın başlarındaki ticari canlılık XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yok olmaya başlamıştır. Yukarıdaki olumsuzluklara rağmen Diyarbakır ticari hayatının canlılığı eskisi kadar olmasa da devam ettiği görülmüştür. Aşçı, arabacı, attar, enfiyeci³⁶², basmacı, bakkal³⁶³, bozacı, berber, boyacı³⁶⁴, börekçi, çadirci³⁶⁵, cullah, çulcu, değirmenci³⁶⁶, debbağ, enfiyeci³⁶⁷, demirci³⁶⁸, haffaf, habbaz, semerci³⁶⁹, helvacı, hancı, hamamcı, kahveci, kınacı, katirci³⁷⁰, kelleci, kazancı, kılıççı, kuyumcu³⁷¹, leblebici, lüleci, mumcu, mermerci, palancı, tuzcu³⁷², tütüncü, terzi³⁷³, yorgancı, yüncü³⁷⁴, kalaycı, kürkçü, şamdancı, sarıkçı, sirkeci, sabuncu gibi meslek grupları ticaretin gelişmesini sağlamıştır³⁷⁵. Zira Diyarbakır'da buğday, pirinç³⁷⁶, koyun, keçi, büyükbaş hayvan, balmumu, tilki, sansar, tavşan postları, ipek kozası, badem, çetari³⁷⁷, ham deri, işlenmiş deri, ipek, ahşap mamuller, işlenmiş tunç, bakır, demir aletler, boya, zeytinyağı, çift aletleri, pestil, sucuk, pekmez, sebze ve meyve malları alınıp satılmıştır³⁷⁸.

³⁶⁰ Yılmazçelik, a.g.e., s.314.

³⁶¹ Palalı, a.g.t., s.240.

³⁶² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.140.

³⁶³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.158.

³⁶⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.73.ad.131.

³⁶⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.40.

³⁶⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.63.ad.112.

³⁶⁷ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.140.

³⁶⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.155.ad.172.

³⁶⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.172.

³⁷⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.83.ad.150.

³⁷¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.108.

³⁷² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.190.

³⁷³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.27.ad55.

³⁷⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.114.

³⁷⁵ Yılmazçelik, s.308-310.

³⁷⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.86.

³⁷⁷ Çetari: ipek ve ipekle karışık dokumaya verilen addır.

³⁷⁸ Salname-i Diyarbakır (H.1302), s.163.

Diyarbakır vilayetinde üretilen mallar ve yetiştirilen hayvanlar birçok yere ihraç edilmektedir. Özellikle ipekli ve pamuklu dokuma ayrıca bunların yanında buğday, koyun, keçi ve hayvansal ürünler ihracatta başta gelmektedir. 1893-1894 yıllarında ihraç ve ithal edilen malların başlıcaları şunlardır: İhraç malları; deriler, el işi demir, altın, gümüş, yapağı, tiftik, mazi, sumak, keçi, oğlak derisi, ipek kozası, hayvan postu, badem, buğday, yağ, bakır, pirinç kurşun, inek ve öküzdür.

İthal edilenler mallar ise; iplik, bez, basma, çivit, camus, petrol gazı, kahve, şeker, kibrit, kundura körselesi, fes, demir çivi, fanilya ve İran eşyası gibi mallardır. Bu tarihlerde (1893-1894) Diyarbakır dış ticaretinde ilk sırayı Amerika alıyordu. Dış ticarete Amerika'yı Fransa, İngiltere, Rusya, Avusturya ve Macaristan takip etmiştir. İthalatta ise Fransa, İngiltere, Hindistan, Avusturya, Macaristan, Rusya, Almanya İsveç, Norveç ve İsviçre izlemiştir. 1893-1894 bu tarihlerden sonra Diyarbakır vilayetinde yapılan ticaret faaliyetlerinde azalmalar görülmüştür. Bu azalmanın nedenleri arasında şunları sayabiliriz:

- 1- Taşımacılığın zor şartlarda, yetersiz karayolları ve yük hayvanları ile yapılması
- 2- Civar vilayetlerin ekonomik durumlarının yetersiz olması
- 3- Samsun ve İskenderun limanlarının Diyarbakır vilayetine uzak olması (Bu limanlar vasıtasıyla mallar dışarıya gönderilmekteydi.)
- 4- Taşıma ücretlerinin yüksek olması ve haberleşme ağının yetersiz olması

gibi faktörler Diyarbakır ticaretini olumsuz etkilemiştir³⁷⁹.

Ancak Diyarbakır vilayetinin topraklarının verimli olması ve Diyarbakır'ın konumundan dolayı ticaret faaliyetlerinin sürmesi bu olumsuzlukların etkisini azaltmıştır.

2.4. ESNAFLIK

Diyarbakır vilayeti genelinde bulunan esnaf grupları vilayet ekonomisine yön vermiştir. Bu esnaf grupları vilayet geneline dağılmış ve iş kapasitesi bakımından farklılık göstermiştir. İncelediğimiz yıllarda tespit edilen esnaflar ve meslekler: Aşçı,

³⁷⁹ Palalı, a.g.t., s.241-242.

arabacı, atar, basmacı, bakkal³⁸⁰, bozacı, berber, boyacı³⁸¹, börekçi, çadırcı, cullah, çulcu, değirmenci, debbağ, enfiyeci³⁸², demirci³⁸³, haffaf, habbaz, semerci, helvacı, hancı, hamamcı, kahveci, kınacı, katırcı, kelleci, kazancı, tüfekçi³⁸⁴, kılıççı, kuyumcu³⁸⁵, leblebici, lüleci, mumcu, mermerci, palancı, tuzcu³⁸⁶, tütüncü, terzi, yorgancı, yüncü, kalaycı, kürkçü, şamdancı, sarıkçı, sirkeci, sabuncu gibi esnaf ve meslek gruplarıdır.

Bu esnaf grupları arasında cullah, bezzaz, hallaç, haffaf, debbağ, habbaz, kuyumcu esnafları ekonominin önde gelen kemsini oluşturmaktadır. Bu nedenledir ki bu esnafların vilayet ekonomisine katkıları büyüktür. Bunların dışında şehirde bakkal ve benzeri tüketici gruplar da bulunmaktadır. Tüketici esnaf grupları günlük para akışı sağlayan esnaflardır. Böylelikle şehirdeki esnaflar ekonominin canlı kalmasına önemli katkılar sağlamışlardır.

Bu dönemde faaliyet gösteren esnaf gruplarının büyük bir bölümünü Müslüman esnaf oluşturmaktadır. Müslüman esnafların dışında gayrimüslimlerin de esnaflık yaptığı görülmüştür. Bakkal, kahveci, debbağ, berber ve kasap gibi esnaf gruplarını Müslümanlar oluştururken³⁸⁷ gayrimüslimlerin de; cullah, habbaz, atar, kazgancı, tüfekçi³⁸⁸ ve kuyumcu³⁸⁹ gibi mesleklerle uğraştıkları görülmüştür.

2.5. NEHİRLER, SU YOLLARI VE NEHİR TAŞIMACILIĞI

İncelediğimiz dönem içerisinde Diyarbakır vilayeti genelinde pek çok nehir bulunmaktadır. Diyarbakır vilayeti sınırları içerisinde bulunan nehirler bölgeye hayat vermiş ve bölgenin su ihtiyacını karşılamıştır. Diyarbakır'da birçok nehir olunca halkın büyük bir çoğunluğu tarım ve hayvancılık yapmak için nehirlerin kenarına gidip yerleşmiştir. Bölge için önemli olan nehirlerin bir kaçından bahsetmenin yararlı olduğu kanaatindeyiz. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Diyarbakır vilayeti sınırları içerisinde olan nehirler şunlardır.

³⁸⁰ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.158.

³⁸¹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s. 73.ad.131.

³⁸² Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.140.

³⁸³ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.122.

³⁸⁴ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.61.ad.108.

³⁸⁵ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.115.ad.207.

³⁸⁶ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.190.

³⁸⁷ Yılmazçelik, a.g.e., s.311.

³⁸⁸ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.61.ad.108.

³⁸⁹ Diyarbakır Şr. Sc., nr:593, s.108.

Dicle Nehri: Diyarbakır vilayetinin en büyük nehirlerinden bir tanesidir. Dicle Nehri, Diyarbakır'ın Ergani, Eğil ve Cizre kazalarından geçip Musul ve Bağdat'tan Basra Körfezi yakınlarında Fırat Nehri'yle birleşip Basra Körfezi'ne dökülmektedir. Dicle Nehri tarihin her döneminde Diyarbakır ve çevresindeki yerleşim birimlerine hayat kaynağı olmuştur. Diyarbakır'a hâkim olan devletler, Dicle Nehri'nin sularından yararlanıp çevresinde tarım faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Diyarbakır, Osmanlı Devleti'nin eline geçince Dicle Nehri'nin kenarında tarım ve hayvancılık ve nehir taşımacılığı devam etmiştir. Dicle Nehri'nin birçok kolu vardır. Dicle'nin önemli bir kolu da Berkıleyn (Fatrakom) Çayı'dır³⁹⁰.

Batman Nehri: Batman Nehri, Siirt sancağının Sason kazasında doğup Hasankeşif nahiyesi yakınlarında Dicle Nehri'ne karışır.

Anber Nehri: Diyarbakır'ın Hani kazasından doğup Bismil kazası yakınlarında Dicle'ye dökülür.

Dirmeşih Nehri: Malatya sancağında olup harap bir kilisenin yakınlarında yeraltından çıkmakta ve havuz gibi şekil almaktadır. Bu nehrin bir değirmeni tek başına çalıştırabilecek kadar kaynağı boldur. Dirmeşih Nehri, Fırat Nehri'ne dökülür.

Yukarıda belirttiğimiz büyük nehirlerin dışında: Horata Nehri, Pınarbaşı Nehri, Gernek Suyu, Tokma Nehri, Ballısu Nehri, Şişman Nehri, Hatun Nehri, Sultan Suyu Nehri, Kalburcu Nehri, Değirmenköy Nehri, Göksu Nehri, Akdere Nehri, Kahta Nehri, Botan Nehri, Basur Nehri ve Gezer Nehri gibi küçük nehirler de Diyarbakır vilayeti sınırlarında mevcuttur³⁹¹.

Diyarbakır vilayetinin idari taksimatı değişince bu nehirlerin çoğu Diyarbakır'ın sınırları dışında kalmıştır. 1893 yılında Diyarbakır vilayetinde bulunan; Dicle Nehri, Fırat Nehri, Batman Nehri, Anber Nehri ve Sinan Cağcağ Nehirleridir³⁹².

Diyarbakır vilayetinde nehirlerin çok olması nehir taşımacılığını da ortaya çıkarmıştır. Zira nehir taşımacılığı Diyarbakır'dan Musul'a, Musul'dan Bağdat'a aynı zamanda Şattül-Arap'ın ağzına kadar Dicle Nehri üzerinden gerçekleştirilirdi.

³⁹⁰ Berkıleyn Çayı, ismini Berkıleyn mağarasından almaktadır. Bu çay kaynağını Elazığ sınırında olan Akdağ'dan alıp, Berkıleyn Çayı Diyarbakır'ın birçok köyünden geçmiştir.

³⁹¹ Salname-i Diyarbakır (H.1302), s.96-98.

³⁹² Salname-i Diyarbakır (H.1308), s.157-158.

Diyarbakır'daki nehirler gemi işletmeciliğine elverişli değildir. Gemi işletmeciliğine uygun olmadığı için kelekler³⁹³ kullanılmıştır. Kelekler vasıtasıyla Diyarbakır'dan Musul ve Bağdat vilayetlerine eşya ve zahire nakledilmiştir. Yine keleklerle Eğil nahiyesinden Diyarbakır'a odun, ağaç ve insan taşınmıştır. Bunların dışında o bölgelerde çıkan savaşlarda Diyarbakır'dan Bağdat ve Basra'ya savaş malzemeleri taşınmıştır. Bağdat ve Basra'ya nehir yoluyla giden keleklerin, yüklerini boşalttıktan sonra ağaçları ve tahtaları satılır, tulumların havası indirilir ve develere yüklenerek Diyarbakır'a geri getirilirdi³⁹⁴.

Her dönemde olduğu gibi XIX. yüzyılın ikinci döneminde de Diyarbakır şehrinin su ihtiyacını karşılayan suyolları bulunmaktadır. Diyarbakır şehrinin su ihtiyacını; Hamravat Suyu, Ayn-ı Ali Pınarı, İçkale Suyu, Ayn-ı Erbaataç, Ayn-ı Şakkıl ve Acun gibi su kaynakları karşılamaktadır³⁹⁵. Bu kaynaklar vesilesiyle Diyarbakır halkı hiç su sıkıntısı çekmemiştir. Yukarıdaki su kaynaklarından en önemlisi Hamravat Suyu'dur. Bu suyun kaynağı Gözeli köyünde olup, 1535 yılında Hamravat Suyu şehre getirilmiştir. 1930 yılında ise Hamravat Suyu yeniden inşa edilmiştir. Hamravat Suyu'nun üstü kapatılarak demir borularla şehre su getirilmiştir³⁹⁶. Bu su kaynakları dışında Osmanlı Devleti zamanında Diyarbakır'da yaklaşık 130 çeşme yapılmıştır. Ayrıca Diyarbakır'daki hemen hemen her evde bir su kuyusu bulunmaktaydı³⁹⁷.

³⁹³ Kelek: Hayvan derisinden yapılmış olup, hava ile şişirilen tulumların yan yana dizilerek direklerle birbirine bağlanması sonucunda akıntı ile hareket eden, suyun az olduğu yerlerde küreklerle götürülen bir çeşit sal görevi gören nehir aracıdır. Bkz. Palalı, a.g.t., s.250-252.

³⁹⁴ Salname-i Diyarbakır (H.1302), s.198.

³⁹⁵ Palalı, a.g.t., s.63.

³⁹⁶ Yılmazçelik, a.g.e., s.382.

³⁹⁷ Palalı, a.g.t., s.65.

SONUÇ

Yapılan çalışmada Diyarbakır şehrinin gerek coğrafi konumu gerekse jeopolitik konumu itibarıyla son derece önemli bir yere sahip olduğu gözlenmiştir. Öyle ki Diyarbakır'ın Osmanlı Devleti'nin etnik yapısını özetleyen bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu coğrafya değişik milletlerin, farklı din ve mezhebe sahip insanların uzun yıllar birlikte yaşadıkları bir kültür harmanıdır. Tüm bu farklılıklara rağmen toplumsal bir barış ve hoşgörü, bu ortamın huzurunu sağlamada etken olmuştur.

Diyarbakır'a eski çağlarda; Hurriler, Mitanniler, Asurlular, İskitler, Medler, Persler, Selevkoslar, Urartular ve Romalılar egemen olmuşlardır. Şehir, tarihi süreç içerisinde farklı isimlerle anılmıştır. Diyarbakır şehri, eski çağlardan günümüze kadar Amidi, Amido, Amid Türkmenlerin Diyarbakır'a gelmesinden sonra Kara-Amid veya Kara-Hamid adlarını almıştır. XIX. yüzyıl ikinci yarındaki şehrin adı ise Diyarbakır'dır. XX. yüzyılda adı ise Diyarbakır olarak değiştirilmiştir.

Diyarbakır şehri Osmanlı yönetimi döneminde sosyal, ekonomik, kültürel ve ticari bakımından bölgenin en önemli şehirlerinden birisi haline gelmiştir. Bu önemini uzun yıllar devam ettirmeyi başarmıştır. Osmanlıda Tanzimat Fermanı ilan edilince fermanın getirdiği değişikliklerden Diyarbakır da nasibini alacak ve Tanzimat Fermanı burada da uygulamaya konulacaktır. Diyarbakır'ın idari taksimatı incelendiğinde XIX. yüzyıla kadar idari yapıda fazla değişiklikler olmamıştır. Ancak XIX. yüzyılın son çeyreğinde idari yapı değişmeye başlamış, Malatya ve Siirt sancakları Diyarbakır'dan ayrılarak yeni idari yapının içine girmiştir. 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde geçen ve XIX. yüzyılda Diyarbakır'a bağlı kaza, mahalle ve köylerin isimleri yerel isimlerdir. Özellikle Diyarbakır'a bağlı köylerin Şark-ı Amid ve Garb-ı Amid olmak üzere ikiye ayrıldığını görmekteyiz. Şark-ı Garb (Doğu-Batı-Yukarı-Bala-Süfla) gibi sözcükleri bölgede sıkça kullanılmıştır.

1893-1894 yıllarında Diyarbakır'ın köy, kaza ve nahiye isimleri incelendiğinde bu isimlerin daha önce de kullanıldığı tespit edilmiştir. Bunların dışında 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde bu tarihlerde yeni köy isimlerine de rastlanmıştır. Köy isimleri; dağ, nehir, şahıs, yönetici, yerel, dini veya Türkmen boy adlarıyla anılmıştır. Türk-İslam şehircilik anlayışının yansıtıldığı kaza, mahalle ve

köyler Diyarbakır için önemlidir. Diyarbakır'ın mahalleleri üç kategoriye ayrılmıştır. Birincisi sadece Müslüman mahalleleri, ikincisi karışık mahalleler ve üçüncüsü gayrimüslim mahalleleridir.

İncelenen tarihlerde Diyarbakır aile yapısını gösteren pek çok belgeyle karşılaşmıştır. Bu belgelerden anlaşıldığı üzere Diyarbakır şehrindeki ailenin geleneksel Osmanlı ailesinin temel özelliklerini göstermektedir. Mesela Diyarbakır'da genellikle tek eşlilik yaygındır. Bu duruma 593 numaralı şer'iyeye sicilinde rastlanılmıştır. Ailede kadınların İslam hukukunun tanıdığı haklara sahip olduğu görülmüştür.

593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde geçen ve Diyarbakır'ın kültürel yapısını ve mimarisini bir bütün olarak meydana getiren; cami, mescid, tekke-zaviye, kale, köşk, han, hamam, çarşı, pazar, kilise ve manastırlardır. Çarşı, pazar, han, hamamların ticari hayatta önemli oldukları gözlenmiştir. İncelenen dönemlerde Diyarbakır'daki medreseler, kütüphaneler ve okullar ile ilgili bilgiler verilmiştir.

Kilise ve manastırların çokluğu ise gayrimüslimlerin ibadetlerini serbestçe yaptıklarını göstermiştir. Keza 1895 Diyarbakır'da çıkan Ermeni olayları öncesinde Ermenilerin hiçbir sıkıntısı olmadığı incelenen 593 Numaralı Şer'iyeye Sicili'nde görülmüştür. Bu sicilde olaylar başlamadan bir iki yıl öncesinde Ermenilerin sosyal, kültürel ve ekonomik hayata aktif olarak katıldığı, Müslümanların Ermenilere kötü muamele etmediği bir kez daha ispatlanmıştır. Bunlara rağmen Ermenilerin 1895 yılında Diyarbakır'da olaylar çıkardığı, yüzlerce Müslüman ile gayrimüslim vatandaşın ölüm ve yaralanmalarına sebep olduğu aşikârdır.

Bu dönemlerde Diyarbakır'ın sınırları içerisinde pek çok nehrin olduğunu, bu nehirlerin de tarım ve ticareti şekillendirmede önemli roller üstlendiği görülmüştür. Diyarbakır toprakları bereketli olduğu için farklı milletlerdeki insanlar buraya gelerek tarım ve ticaretle uğraşmıştır. İncelenen dönemlerde Diyarbakır ekonomisinin canlı olduğu tarım ve ticaretin ekonomiye yön verdiği görülmüştür. Tarım, ticaret dışında hayvancılığın da gelişmiş olduğu tespit edilmiştir. Bütün bunlara Diyarbakır'ın ticaret yollarının kavşağı üzerinde yer alması faktörü de eklenince Diyarbakır ticaret merkezi haline gelmesini sağlamıştır.

Osmanlı Devleti asırlar boyunca bünyesindeki etnik unsurlarla birlikte bir

bütün olarak hüküm sürmüştür. Osmanlı Devleti zayıflamaya başlayınca toprak kayıpları görülmeye başlanmıştır. Özellikle Osmanlı Devleti'nin Gerileme Dönemi'nde; toprak kayıpları artmış, ekonomi bozulmaya başlamış, bilim ve teknolojiye gereken önem verilmemiş, buna paralel olarak yapılan ıslahatlar, hazırlanan fermanlar derde çare olmaktan çok, derde dert katmıştır. Osmanlı Devleti çağın şartlarına ayak uyduramadığı için de her geçen gün gücünü kaybetmiş ve çok geçmeden de yıkılmıştır. Osmanlı'nın mirası üzerinden doğan Türkiye Cumhuriyeti tarihte yaşanan olaylardan çıkardığı derslerle bugün Türküyle, Kürdüyle, Lazıyla, Çereziyle tüm dünya devletlerine örnek teşkil edecek bir bütünlükle çağdaş medeniyetler arasında hızla yükselmeye devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Cevdet Adliye, No:1048.

Diyarbakır 593 Şer'iyeye Sicilli Milli Kütüphane No: 593.

H.1293-1294-1300-1301-1302-1305-1308-1312-1319 Salname-i Diyarbakır.

ACUN, Fatma. "16.Yüzyılda Diyarbakır Şehrindeki Ekonomik Faaliyetler", *I.Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*, 27-28 Ekim 2000, Neyir Matbaacılık, Ankara 2001. ss.3-5.

AKBULUT, Yılmaz. *Bingöl Tarihi* Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara1995.

AKGÜNDÜZ, Ahmet ve Heyet; *Şer'iyeye Sicilleri*, C.I, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1988.

ALAY, Okan. *Kültür Dünyamızda Bingöl*, İstanbul Üniversitesi Yayınevi, İstanbul 2006.

AYAR, Mesut. *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)*, Marmara üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2005.

BALCI, Ramazan. *Osmanlı'nın Doğu Siyaseti*, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2010.

BALİ, N. Rıfat. "Diyarbakır Yahudileri", *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz: Şevket Beysanoğlu-M. Sabri Koz-Emin Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999. ss.367-374.

BARKAN, Ömer Lütfi. *XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî Ve Malî Esasları (Kanunlar)*, C. I, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1943.

BEYSANOĞLU, Şevket. "Kuruluşundan Günümüze Kadar Diyarbakır Tarihi", *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999. ss.41-46.

_____. "Süryaniler", *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Kredi Yayınları, İstanbul 1999. ss.185-186.

_____. "Yezidilik ve Yezidiler", *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz: Şevket

Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999. ss.391-400.

BİZBİRLİK, Alpay. “Vakıf Şehir İlişkisine Bir Örnek: XVI Yüzyıl Diyarbakır’ı”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C.II, Ankara 2008. ss.447-448.

BOZAN, Oktay. *Arşiv Belgeleri Işığında Diyarbakır Vilayetinde 1895 Ermeni Olayları*, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır 2006.

BÜYÜM, Nazar. “Türkiye İl İl: Dünü, Bugünü, Yarını”, *Yurt Ansiklopedisi*, C. III, Anadolu Yayıncılık, İstanbul 1981. ss.2228-2229.

ÇADIRCI, Musa. “Genel Çizgileriyle 19.Yüzyılda Diyarbakır (Bazı Gözlemler)”, *Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*, 27-28 Ekim, Nehir Matbaacılık, Ankara 2000. ss.144-145.

ÇAYCI, Abdurrahman. “*Türk Ermeni İlişkilerinde Gerçekler*”, Atatürk araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

ÇUKUROVA Bülent, ERANTEPLİ, Bülent. “XIX. Yüzyılda Diyarbakır’ın Sosyal ve İdari Yapısı”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. II, Ankara 2008. ss.335-336.

DAĞ, Rıfat. *(1800’lerden Günümüze) Doğu Ekonomisi*, Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası, Ankara 1995.

DAĞTEKİN, Emine. “Osmanlı Döneminden Günümüze Ulaşan Geleneksel Diyarbakır Mimarisi”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. II, Ankara 2008. ss.549-553.

DARKOT, Besim. “Diyarbakır”, İ.A, C. III, Ed: İbrahim Kafesoğlu, vd., M.E.B. Basımevi İstanbul 1988. ss.601-606.

DEMİR, Alpaslan. “16. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır Şehir Demografisine Göçlerin Etkisi”, *Biligyaz*, Sayı: 50, 2009. ss.16-28.

DOĞAN, Cabir. *Cizre ve Bohtan Emiri Bedirhan Bey (1802-1849)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Basılmamış Doktora Tezi, Afyon 2010.

EKEN, Galip. *Gaziantep'in 113 Numaralı Şer'iyye Sicili Transkripsiyon ve Değerlendirme (H.1168-1169 M.1755-1756)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1988.

ERPOLAT, Mehmet Salih. "Osmanlı Döneminde Diyarbakır'daki Esnaf Grupları ve Meslekler", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'te Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. II, Ankara 2008. ss.310-311.

_____. "XVI. Yüzyılda Ergani Sancağı'ndaki Gayrimüslim İskân Yerleri İle Şahıs İsimleri Hakkında Bir Değerlendirme", Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayını Sayı:4 Eylül 2004, Diyarbakır. ss.163-164.

_____. "H.1104-1105 (M.1691-1692) Tarihli Diyarbakır Vilayetti Cizye Defterine Göre Gayrimüslimler Arasında Yer Alan Türkçe Şahıs İsimleri", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. III, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007. ss.23-53.

GÖKÇE, Birsen. *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı ve Toplumsal Kurumlar*, Savaş Yayınevi, Ankara 1996.

GÖYÜNÇ, Nejat. *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, Gültepe Yayınları, İstanbul 1983.

GÜL, Muammer. "İlhanlılar Döneminde Diyarbakır", *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, 20-22 Mayıs Diyarbakır 2004. ss.123-196.

GÜRÜN, Kamuran. *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1983.

HAMMER, Joseph Von. *Büyük Osmanlı Tarihi*, C. II, Haz: Mümin Çevik-Erol Kılıç, İstanbul 1999.

İPŞİRLİ, Mehmet. "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Şer'iyeciler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi ve Sosyoloji Semineri* (28-29 Mayıs 1990), İstanbul 1991.

İPEK, Nurdan. "Millet Sistemi İçerisinde Ermeniler", *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. III, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007. ss.420-422.

KAFESOĞLU, İbrahim. *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1995.

KIESER, Hans Lukas. *İskalanmış Barış Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.

KODAMAN, Bayram. *Sultan II. Hamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.

KOLBAŞI, Ahmet. *1892-1893 Ermeni Yafta Olayları (Merzifon-Yozgat-Kayseri)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2011.

MCARTHY Justin. "Osmanlı Ermeni Nüfusu", *Osmanlı'nın Son Döneminde Ermeniler*, Ed: Türkkaya Ataöv, Kültür Sanat Yayınları, Ankara 2002.

OKUMUŞ, Ejder. "Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde Diyarbakır", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız - Kertsin Tomenendal, C. I, Ankara 2008. ss.177-178.

ORTAYLI, İlber. *Osmanlı Toplumunda Aile*, Plan Yayınları, İstanbul 2000.

ÖZCOŞAR, İbrahim; *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2006.

ÖZDEMİR, Bülent. *Süryanilerin Dünyü Bugünü I. Dünya Savaşında Süryaniler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2009.

ÖZDEMİR, Rifat. "Kırşehir'de Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1880-1906)", *Aile Yazıları*, C. I, Ankara, 1991.

ÖZKAYA, Yücel. "Arşiv Belgelerine Göre XVIII ve XIX Yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilerin Durumu", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İlişkileri Sempozyumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum 1984. ss.150-151.

ÖZTUNA, Yılmaz. *Büyük Türkiye Tarihi*, C.VII, Ötüken Yayınevi, İstanbul 1983.

PAKALIN, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. I, II, III, MEB. Yay., İstanbul, 1983.

PALALI, İlhan. *19.Yüzyılın İkinci Yarısında Diyarbakır (Vilayet Salnameleri*

ve Mali Kaynaklara Göre) (1869-1905), Basılmamış Doktora Tezi İnönü Üniversitesi, Malatya 1999.

PINAR, İlhan. “Gezginlerin Gözüyle Diyarbakır (1701-1924)”, *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999. ss.188-189.

SARI, Serkan. “Ortaçağda Diyarbakır’da Ticaret”, *I.Uluslararası Oğuzlardan Osmanlıya Diyarbakır Sempozyumu Bildirileri*, Ed: Kenan Ziya Taş, Ahmet Kankal, 20-22 Mayıs Diyarbakır 2004. ss.863-867.

SARIBIYIK, Mustafa. ”Tanzimat’ın Diyarbakır ve Yöresinde Uygulanması ve Önündeki Engeller”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’te Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. I, Ankara 2008. ss.254-262.

SEVİNÇ, Necdet. *Osmanlıdan Günümüze Misyoner Faaliyetleri*, Bilge Oğuz Yayınevi, İstanbul 2007.

SÖZEN, Metin. *Anadolu Kentleri*, Doku Yayınevi, İstanbul 1971.

ŞAHİN, Gürsoy. “Sosyal Hayatta Türk-Ermeni İlişkileri ve Bu ilişkilerin Osmanlı Ülkesinden ABD’ye Göç Eden Ermeniler Üzerine Bazı Yansımalar”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C. II, Erciyes Üniversitesi I.Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007. ss.251-252.

_____. *Karahisar-ı Sahib’de Sosyo-Ekonomik Yapı (1684-1686)*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon 2001.

ŞİMŞEK, Mehmet. “Diyarbakır Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. III, Ankara 2008. ss.793-794.

TAŞĞIN, Ahmet. “Şemsiler”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. III, Ankara 2008. ss.757-762.

TUNCER, Orhan Cezmi. “Diyarbakır Kenti Kimliği”, *Bütün Yönleriyle Diyarbakır Sempozyumu*, Diyarbakır Tarih ve Kültür Yardımlaşma Vakfı Yayınları, No: 9, 27-28 Ekim, Ankara 2000. ss.165-186.

_____. *Diyarbakır Kiliseleri* Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi

Kültür ve Sanat Yayınları Ankara 2002.

TUNÇEL, Harun. “Türkiye’de İsmi Değiştirilen Köyler” Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.10. Sayı. 2. Elazığ 2000. ss.26-27.

TÜTENK, Mustafa Akif. “Diyarbakır’ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vak’aları”, *Kara Amid Diyarbakır Tanıtım Kültür Dergisi (1956-1957-1958)*, Işıl Matbaası, İstanbul 1980. ss.11-313.

URAS, Esat. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul 1987.

YALÇINKAYA, Mehmet Alaaddin. “Batılı Seyyahlara Göre Diyarbakır’ın Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Durumu (1800-1850)”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. I, Ankara 2008. ss.200-210.

YAZCIOĞLU, Önder. *Türklerin Kültür Tarihi*, Kalipso Yayınları, İstanbul 2010.

YAZICI, Serkan. “Diyarbakır Sosyal Yaşamı İçerisinde ve Devlet Hizmetinde Ermeniler”, *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, C.IV, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri 2007. ss.264-270.

YILDIZ, Hatip. “Diyarbakır Valisi Mehmed Halid Bey’in Beş Yıllık İcraatı ve Hazırladığı Rapor”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, Ed: Bahaeddin Yediyıldız, Kertsin Tomenendal, C. II, Ankara 2008. ss.394-395.

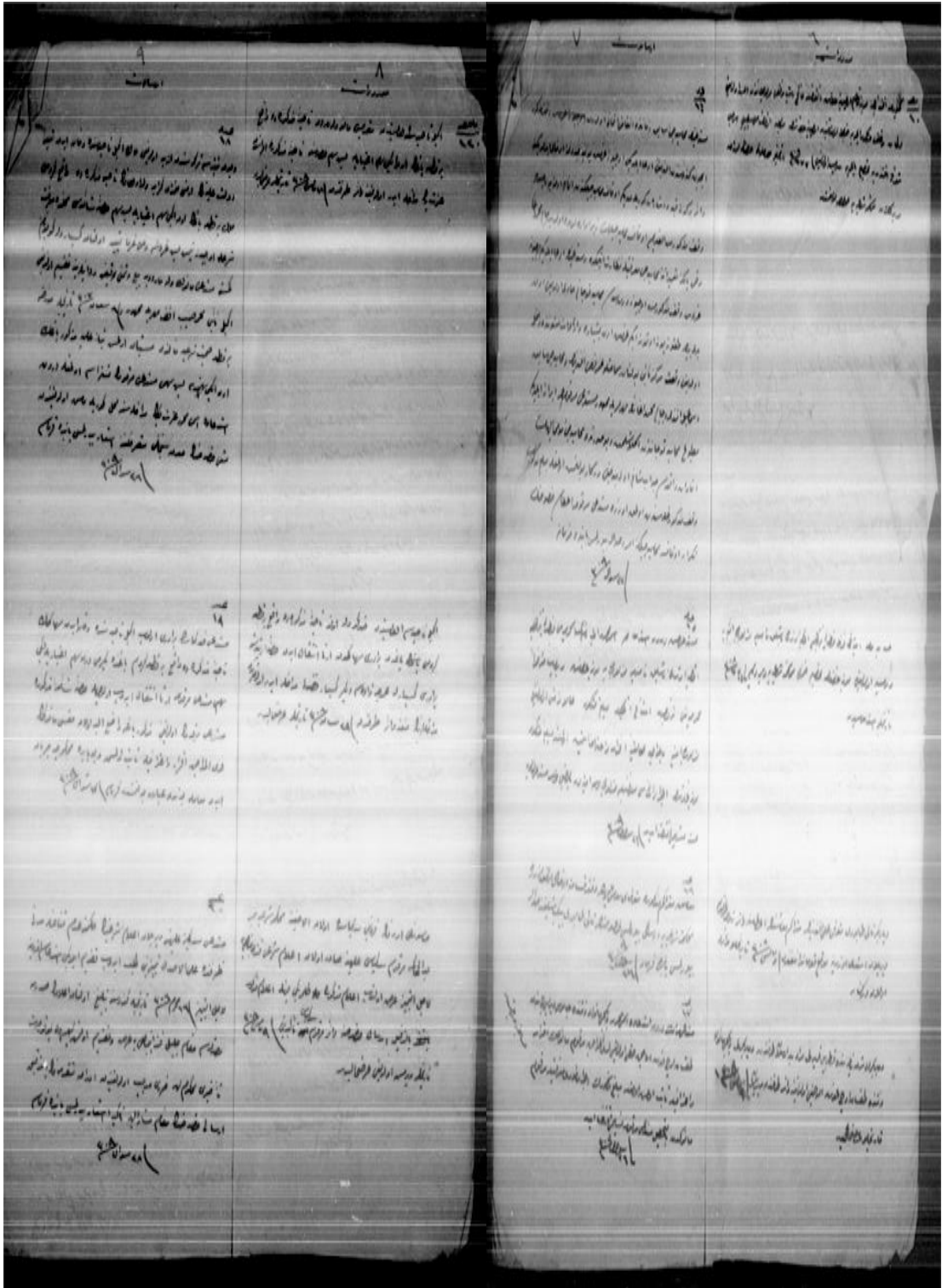
YILMAZÇELİK, İbrahim. “Osmanlı Hâkimiyeti Süresince Diyarbakır Eyaletinin İktisadi ve Sosyal Durumu”, *Diyarbakır Müze Şehir*, Haz: Şevket Beysanoğlu, M. Sabri Koz, Emin Nedret İşli, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1999. ss.472-473.

_____. “XVIII. Yüzyıl ile XIX. Yüzyılın ilk Yarısında Diyarbakır Eyaletinin İdari Yapısı ve İdari Teşkilatlanması”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* S. 29. ss.221-222.

_____. *XIX. Yüzyılın ilk yarısında Diyarbakır (1790-1840)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1995.

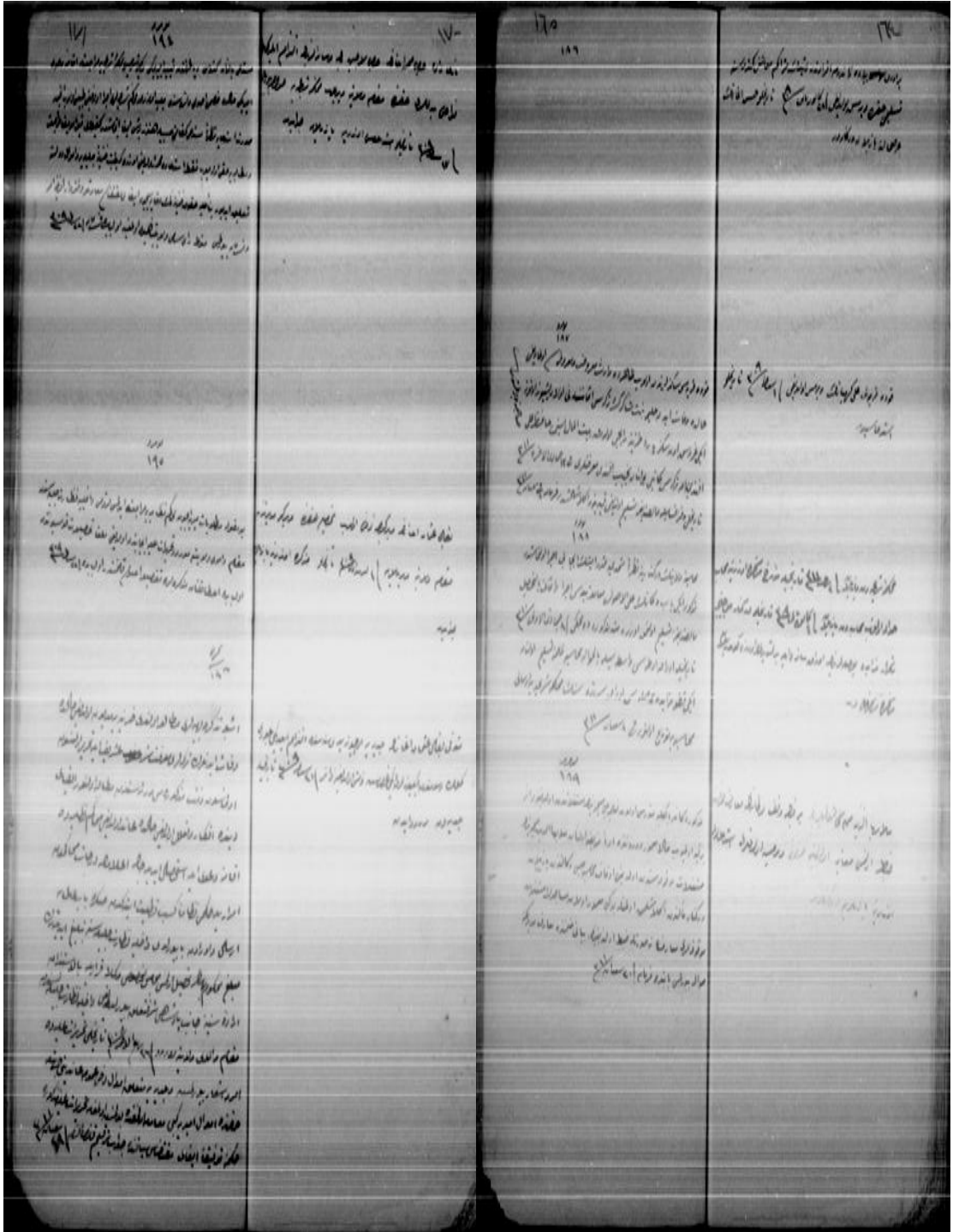
EKLER

Diyarbakır 593 numaralı Şer'îye Sicili EK 1

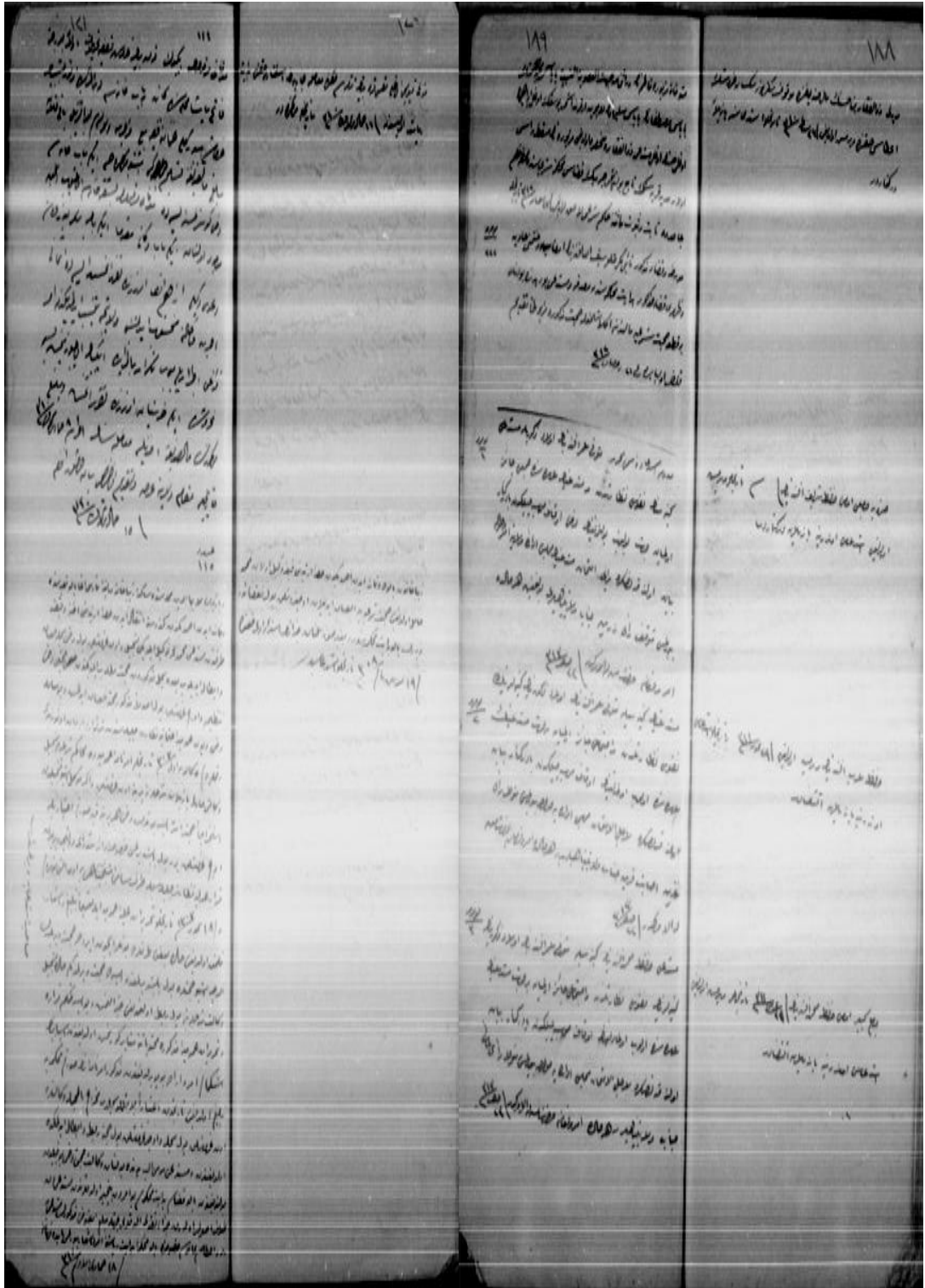

Diyarbakır 593 numaralı Şer'îye Sicili S.6,7,8,9.

Diyarbakır 593 Şer'iyeye Sicili EK 2

Diyarbakır 593 numaralı Şer'iyeye Sicili S.118,164,165,170.

Diyarbakır 593 numaralı Şer'îye Sicili S.111,121,188,189,